

कलापी ग्रन्थावलि

प्रथम पुष्प.

રાજકોટ :
શ્રી "દામોદરદાસ" પ્રીન્ટીંગ હાઉસ.

કાશ્મીરનો પ્રવાસ

અથવા

સ્વર્ગનું સ્વપ્ન.

લેખકઃ—કલાપી.

તે

સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ.

સંસ્થાન લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર સાહેબ

પ્રકાશકઃ—સંચિત્

રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

પોરબંદર—કાઠીયાવાડ.

૧૯૧૨.

28628

निवापांजली.

સંવત્સર અગ્યાર ! આજ કાલની વાતને !
પણ ના વીતી રાત, એવી યાદી—સૂરસિંહ !

'બાપુ' મીઠો બોલ, કોને કહી બોલાવીયે ?
'હોંકારો' અણમોલ દેશે કો ? ઓ !—સૂરસિંહ !

'બાપુ' કહેતાં બાથ ભરી, ઉઠીને ભેટતા,
ચાંપે હૈયા સાથ, કો ? વિણ વ્હાલા—સૂરસિંહ !

'ભાઇ' ભણતું વેણ, તુજ મ્હોં મીઠું, મલકતું ;
સંભારી એ કેણ, કૈક રૂવે છે—સૂરસિંહ !

વયમાં ન્હાનો બાળ, વૃદ્ધ બની 'હુયો બાપલા !
છત્રિશ વર્ષે કાળ, કીધો : સાધુ—સૂરસિંહ !

છપન્નિઓ દુષ્કાળ આવ્યો, વિત્યો : સર્વને ;
અમને પૂરી ઝાળ આપી, ચાલ્યો—સૂરસિંહ !

મનમાં કૈંને હામ મળવા માટે રહી ગઇ!
રહયા વિમાસી આમ: 'સાગર' સરખા—સૂરસિંહ!

રોતાં રાખ્યાં આમ: પરણી, ધરણી, બાળને.
ગુરૂ પાછળ પરિયાણ, વિરહ સહયો ના,—સૂરસિંહ!

વ્હાલિ વસ્તી કાજ, આંસુડાં બહુ ખેરતો,
રોતી રાખી આજ, ઉઠી ચાલ્યો—સૂરસિંહ!

ઘેલી થઇ ગુજરાત, વાણી ત્હારી સાંભળી;
રડતી આંસુ ધાર: સંભારીને—સૂરસિંહ!

પ્રેમીનો દિલદાર, વિસામો વ્હાલાં તણા,
દુઃખિયાંનો આધાર: સાચો સાયર—સૂરસિંહ!

વીરા! જગની વાટ, વશમી વેળા, કૈકની;
સરલ થઇ ગ્યો સાથ: ત્હારી સાથે—સૂરસિંહ!

'ર્‌હાવુ' 'રહેવું' એક: ભેદ ગણી ભૂલ્યા ઘણા.
પણ ત્હેં તો રાખી ટેક: સાચો સાથી—સૂરસિંહ!

"ધન, યૌવન ને ધામ, માંટીમાં માંટી મળે"
કહેતાં એમ તમામ: કરી બતાવ્યું—સૂરસિંહ!

'ગંગાજળ' ઉપનામ, કવિ ગોહિલકુળ આપતા:
પાકું દીધું પ્રમાણ: ત્હેંતો ગોહિલ—સૂરસિંહ !

સરલ, રસિક તુજ બોલ, સ્નિગ્ધ બની ગઇ શૂષ્કતા!
'સનમ' તણી એ શોધ સૂની થઈ: હવે—સૂરસિંહ!

નિજ ઉર કેરી વાત કથવા, કાવ્ય 'હમીરનું'
રહયું અધૂરૂં આજ, તુજવિણ, સ્નેહી—સૂરસિંહ !

મરતી કવિતા કાજ, માથું દીધું મહિપતી!
રંડાણી તે આજ તુજ વિણ: રસિયા,—સૂરસિંહ !

લક્ષ્મી, સરસ્વતિ સાથ, ના દેખી: ના સાંભળી:
બન્નેનો સંગાત તુજ પદ પેખ્યો !—સુરસિંહ !

સરજ્યા લેવા શ્વાસ: માંડયા તે મરશે નહીં:
શી રીતે તુજ પાસ આવી શકીયે?—સૂરસિંહ !

સૂનો આ સંસાર: સાર વિનાનો થઇ રહયો.
એળે આ અવતાર સંચિત શોચે:—સૂરસિંહ !

સંચિત્.

19, "RAJH[illegible]", [illegible] Society,
Paldi, AHMEDABAD-380 007.

" અગર ફીરદોઝ રૂવેઅર જમીનસ્ત, "
" હમીનસ્તો ! હમીનસ્તો ! હમીનસ્ત ! ! "

(દિવાને ખાસ, દિલ્હી.)

પૃથ્વિ ઉપર જો ક્યાંઇ પણ સ્વર્ગ હોય
તો તે અહીં છે ! અહીં છે ! અહીં છે !

× × ×

જો તે કાશ્મીર દેશના મધુરવા મીઠા ઝરા આવશે,
વ્હાલા પાન્થ! તહીં જરી વિરમજે, એ દેશ વ્હાલો મને;
ત્યાંના તે અતિ રમ્યને ટપકતા મીઠા રસે કુંજમાં—
ગુચ્છા દ્રાક્ષ તણા બિલોરી જલમાં છાયા રહે પાડતા!

× × ×

સંધ્યાએ વળી હિમ પર્વત તણાં શૃંગો ગુલાબી બને!
ખીણખાણ, ઝરેઝરા, સર સહુ ત્યારે રૂપેરી બને!
ત્યાંનાં તે ગિરિ શાં તરૂ ગિરિ નભે તારાથી વાતો કરે,
તે સૌ દિવ્ય ઉજાસમાં ગરક થૈ હર્ષે ભર્યાં ખીલશે!

× × ×

વ્હાલા, હું ગુરુ ને વળી તુજ સખો, તે ભક્ત સંભારજે,
બાપુડા! મુજ પ્રાણ! તે વખત તું રોજે અરેરે ભલે!
ઉછેર્યું તરુ એક મેં વનમહીં ત્યાં તું વળી બેસજે,
વ્હાલા! મેં લઘુ એક કોતરી લખ્યું તે કાવ્ય તું વાંચજે?

× × ×

પાન્થ પંખીડું—કેકારવ.

કલાપી.

× × ×

"Well, Nature is the incarnation of a thought and turns to a thought again as ice becomes water and gas. The world is mind precipitated and the volatile essence is for ever escaping again into the state of free thought. Hence virtue and pungency of the influence on the mind of natural object whether inorganic or organised. Man imprisoned, man crystalised, man vegetative speaks to man impersonated.

× × ×

—Nature fails not to provide
Impulse and utterance. The whispering air,
Sends inspiration from the shadowy heights,
And blind recesses of the caverned rocks;

× × ×

Roaming or resting under grateful shade
In peace and meditation cheerfulness,
Where living things, and things inanimate,
Do speak, at Heaven's command, to eye and ear
And speak to social reason's inner sense,
With inarticulate language.

× ×

કાશ્મીરનો પ્રવાસ. ૧૮૯૦.

॥ प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा ॥
॥ न्पुर्वोद्दिष्टा मनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ॥
॥ स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां ॥
॥ शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥

× × ×

॥ वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिंधुः ॥
॥ पांडुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ॥
॥ सौभाग्यंते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती ॥
॥ कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥

× × ×

॥ उत्पश्यामि द्रुतमपिसखे मत्प्रियार्थं यियासोः ॥
॥ कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ॥
॥ शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः ।
॥ प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गतुमाशु व्यवस्येत् ॥

× × ×

× × ×

॥ त्वामासार प्रशमितवनोपप्लवं साधुमूर्ध्ना ॥
॥ वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ॥
॥ नक्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय ॥
॥ प्राप्तेमित्रे भवति विमुखः किंपुनर्यस्तथोच्चैः ॥

× × ×

॥ तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां ॥
॥ नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः॥
॥ दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं ॥
॥ मन्दायन्ते न खलु सुहृदा मभ्युपेतार्थकृत्याः ॥

× × ×

मेघदूत.

ચિદાત્માની સંજ્ઞા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જન હૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કશી જનસ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની ગ્રન્થિત નકી.

× × ×

અને આ આત્માને કુદરત ગ્રહી લે નિજ કરે,
ઉડાડી દે ઉંચો, પકડી વળી ચાંપે નિજ દિલે;
મૂકે તેને પાછો હસી મૃદુલ શેવાલ પર ને
પછી પંપાળે છે ફરી ફરી દઈ ચુમ્બન મુખે!!

× × ×

કહું શાને હાવાં ઉદધિ જડ ને આ જડ નદી?
ગણું તિર્યંચોને હૃદયહિણ હું તો કયમ કદી?
ખરે! હું જાણું છું જગત સહુ ચૈતન્યમય છે,
નહીં તો ક્યાંથી આ પ્રણય, કરૂણા ને રતિ, અરે!

× × ×

નામદાર દરબારશ્રી વાજસુરવાળા સાહેબ

બગસરા.

માનવંતા નામદાર પ્રીય દરબાર શ્રી
વાજસુરવાળા સાહેબ,

માહાશય,

આ લઘુ લેખના સર્વાંશેં—દેશ, કાળ, અને નિમિત્તના—આપ નેતા અને વળિ સાક્ષી છો. સ્વર્ગસ્થની એ અલૌકિક સમાધી આપેં સ્વતઃ અનુભવી છે. રસપાનની એ તલ્લીનતા આપે જોઇ છે. અને છેવટ, એ સર્વના સ્થૂલ આવિર્ભાવ રૂપ આ લેખ, શ્રી જગન્નાથપૂરીમાં, સ્વર્ગસ્થેં પ્રથમ આપનેજ અર્પણ કરી, રાજકોટ મોકલ્યો હતો; તો, સ્વર્ગસ્થની એ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને આજે આમ યથાતથ્ય સ્વરૂપમાં રજુ કરતાં સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છા અને ઉર્મિને,—હું પણ આ સર્વનો સાક્ષી ભૂત હોવાથી—અનુસરૂં તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. સ્વર્ગસ્થેં કરેલું પુનઃ કરૂં છઉં.

આશા છે કે, એ મધુત્તમ ક્ષણોનું અહોનિશ—હવે તો શોકમિશ્રિત—સ્મરણ કરાવનાર આ સ્થૂળ નિમિત્ત—હવે મ્હારા તરફથી—પુનઃ સ્વીકારી ઉપકૃત કરશો.

શ્રી સુદામાપૂરી,
ભાદ્રપદ પૂર્ણીમા, ૧૯૬૮.

હું છઉં,
સદાનો આપનો,
સ્નેહાંકિત સેવક,

વિઃ રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાના
શ્રી સચ્ચિદાનંદ સ્મરણ પૂર્વક પ્રણામ.

ऊपक्रमोपसंहार.

" કાઠીઆવાડની રાજકુમાર કોલેજમાં આઠ વર્ષ ભણ્યા "
" પછી મારો વિચાર હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવાનો થયો. "
" કુમાર શ્રી ગીગાવાળા પણ આ કોલેજમાં ઘણા લાંબા "
" વખતથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે મેહેરબાન મેક- "
" નૉટન સાહેબને કોલેજમાંથી રજા આપવા અરજ કરી. "
" ત્યારપછી કેટલાક વખતે એમને રજા મળવાથી મેકનૉટન "
" સાહેબે એમને હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવા અભિપ્રાય "
" આપ્યો. ગીગાવાળા મારા મિત્ર હોવાને લીધે એમનો "
" વિચાર મને પણ સાથે લેવાનો થયો. મેકનૉટન સાહેબે "
" મારે માટે પણ મુસાફરીની ગોઠવણ કરી. * * * "
" મનહર બાલકૃષ્ન ઝોશી, બી.એ., એલ.એલ.બી. "
" કુમાર શ્રી ગીગાવાળાને અને મને, અમારી છેલ્લી ટર્મમાં "
" કાયદા અને અર્થશાસ્ત્ર શીખવતા હતા. એમનો સ્વભાવ "
" ઘણો સારો હોવાને લીધે અમારાં અને એમનાં મન મળ્યાં. "
" એક દિવસ બે કલાક અભ્યાસ કર્યા પછી, સાંઝના પાંચ "
" વાગે, લીંબડીના ઉતારામાં અમે ચા પીતા હતા. વરસાદ "
" ઝરમર ઝરમર વરસતો હતો. ઘાટાં વાદળાં ચડી આવ્યાં "
" હતાં. કોલેજની વાડી પાસે જ હોવાથી ઘણું રમણીય "
" લાગતું હતું. ઝોશી માસ્તરે કાલીદાસનો એક શ્લોક શરૂ કર્યો. "

"આવા કવિઓ કયા દેશને શોભાવતા હતા એ પ્રશ્ન મેં"
"પુછ્યું. જવાબમાં એમણે કહ્યું કે: **કાશ્મીરમાં.** વળી"
"એમણે **કાશ્મીર** દેશનું વર્ણન કર્યું. આ ઉપરથી **કાશ્મીર**"
"જવા અમારૂં મન ઉશ્કેરાયું."

(**કલાપી,** તા. ૧-૧૦-૯૧.)

જેમ આ લઘુ **લેખ** તેમજ આ લેખના નિમિત્ત રૂપ ઉપર આપેલું અવતરણ **શ્રી** કલાપીના સાહિત્ય પ્રવેશનું મંગલાચરણ છે; સોલ-સત્તર વર્ષની કિશોર વયના એક રાજકુંવરની કલમનું પ્રથમ ઉત્થાન છે અને ભવિષ્યના તરૂણ કવિની **કલા** અને કલ્પનાનું **બીજક** છે.

રા. ભાઇશ્રી ચંદ્રશંકરે આ લઘુ લેખને અંગે જે ઉહાપોહ કરેલ છે તે વાંચી ગયા પછી, સ્વતઃ લેખને ઉદ્દેશીને તો કદાચ બહુજ થોડું કહેવાનું રહેતું હશે. પરંતુ લેખકને અંગે પણ વાંચક વર્ગે કાંઇ જાણવું જોઇએ. થોડું ઘણું જાણ્યું છે; થોડું ઘણું હું હમણાં કહીશ; અને એમ ઈશ્વર ઇચ્છા હશે તો આ ગ્રન્થાવલિ પૂરી થતાં સુધીમાં જેટલું કહેવા જેવું હશે તે સર્વ લગભગ કહેવાઇ જશે.

શ્રી કલાપીના સાહિત્ય પ્રવેશના સમયને એક રીતે જોતાં કદાચ આથી પણ થોડો ઘણો આગળ હોવાનું અટકળી શકાય. ઉપરના અવતરણની મીતી પહેલાં, એકાદ વર્ષથી એઓ ન્હાનાં ન્હાનાં જોડકણાંઓ રચતા હતા, એમ એમનું કહેવું મ્હારા

સ્મરણમાં છે. એમના પરમ મીત્ર મુંડેટીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર શ્રી શિવસિંહજી, જેઓ એમના સહાધ્યાયી હતા, તેઓ ઉપર બેચાર ટુંકાં કાવ્યો એમણે લખેલાં તે મને એક સમયે બતાવ્યાં હતાં. પરંતુ નિર્દેશ કરી શકાય તેવું એ માંહેલું કશું હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સાહિત્ય ચર્ચાનો રસ એમને વિદ્યાર્થિ અવસ્થામાંથીજ, એટલે કે, કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયથીજ લાગ્યો હતો. આ લઘુ લેખની ભાષા-શૈલીજ કહી આપે છે કે કાદમ્બરી આદિ કેટલાંક પુસ્તકો, એઓ પ્રથમથીજ સહજસાજ જોઇ ગયા હોવા જોઇએ. આ સંબંધીની સવિસ્તર ચર્ચા **'શ્રી કલાપીનું સાક્ષર જીવન'** એ નામના લઘુ લેખમાં મ્હેં કરેલી છે; અને ત્યારબાદ જે કંઇ વિશેષ મળી આવ્યું છે, તે એજ લેખની આ ગ્રન્થાવલિના વિભાગ તરીકે કરવા ધારેલી પુનરાવૃત્તિમાં આપવા ધાર્યું છે; એટલે અહીં કંઇ વિશેષ કહેવાનું નથી. માત્ર લેખકની સામાન્ય ઓળખાણ તરીકે થોડું ઘણું કહેવાનું છે અને થોડું ઘણું આ પ્રવાસ દરમિયાન જે કંઇ વિશેષ જાણવા જેવું બનેલું છે તે સ્મરણશક્તિમાંથી ઉતારી લેવાનું છે; તેમ આ ગ્રન્થાવલિને અંગે પણ કેટલાએક ખુલાસા કરવાના છે.

રા. ભાઇ શ્રી **ચંદ્રશંકર શ્રી** કલાપીની વ્યક્તિ પરત્વે કેટલાએક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. એવા ઘણા પ્રશ્નોનું ઉત્તર મેળવવા હવે ગુજરાત આતૂર હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પ્રસંગ એટલોબધોતો વિશાલ અને બારીક છે, કે એ સંબંધીનું સર્વ સાહિત્ય મેળવતાં, તેને ગોઠવતાં અને પ્રસિદ્ધ

કરતાં હજુ કેટલોએક સમય અવશ્યમેવ જવોજ જોઇએ. **શ્રી** કલાપીના ઉપનામથી ગુજરાતમાં આકર્ષક બનતી જતી વ્યક્તિ કાઠીયાવાડ માંહેલા એક ન્હાના રાજ્યના રાજકર્તા તરીકે અવતરેલી હતી એ પણ હજુ ધીમે ધીમે વાંચક વર્ગમાં પ્રસરતું જાય છે.

કાઠીયાવાડ માંહેલા ગોહિલવાડ પ્રાન્તમાં આવેલા સંસ્થાન **લાઠી**ના એઓ રાજકર્તા હતા. **સંસ્થાન ભાવનગર, પાલી**-તાણા અને વળા ઇત્યાદિ રાજસ્થાનો સ્થાપનારાઓના મૂળ પુરૂષ **સેજકજી** ગોહિલ, કે જેઓ **મેવાડ મારવાડ**માંથી આ તરફ આવેલા હતા અને **કાઠીયાવાડ**ના અમૂક વિભાગને પોતાના બાહુબળથી મેળવી, એ વિભાગને પોતાની રજપૂતીથી પોતાની **અવટંક**નું નામ આપી સ્થાયી થયા હતા, એ મૂળ પુરૂષના સિદ્ધાવંશમાં **શ્રી** કલાપી અવતર્યા હતા; કેમકે ગાથા પ્રમાણે ગોહિલ વંશનાં રાજ્યોની મૂળ સ્થાપના **લાઠી**થી થઇ હતી.

પોતાના પૂર્વજોની ભાવના **શ્રી** કલાપીના હૃદયમાં કોઇ ભવ્ય પ્રકારની હતી. એ **આદર્શ**ને પણ વિશેષ ઉજ્જવલ બનાવવા એમણે **'હમીર કાવ્ય'** અથવા **'હમીરજી ગોહિલ'** એવા નામનું એક ખંડ કાવ્ય લખવા માંડયું હતું. જેના ચાર **સર્ગ** લખાયા છે અને બાકી અપૂર્ણ રહ્યું છે. પોતાના પૂર્વજોનાં ચારિત્ર અને ઔદાર્યાદિ વૃત્તિઓ એમને બહુ આકર્ષક હતાં. ઉપરોક્ત કાવ્યમાં એમણે **ગોહિલ** વંશનો મહિમા અને કૂલ

" દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરૂંછું ; એક "
" કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચુંછું ; હાલ **સ્માઇલ્સનાં** પુસ્તકો "
" વાંચુંછું ; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચુંછું. હજી "
" સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કૉલેજ છોડયાં મને "
" એક વર્ષ થયું ત્યારબાદ '**ડ્યુટી**'નું પુસ્તક મેં હમણાં "
" જ હાથમાં લીધું છે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચવું હમણાંજ "
" શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતીમાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. "
" એટલાં વાંચ્યાં છે કે **ગુર્જર** ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં "
" એવું ભાગ્યેજ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. "
" **પ્રેમ** અને **પર્યેષ્યક** પુસ્તકો મને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાં- "
" ચવો એ આનંદ અને આંસુ લાવેછે. **ફીલોસોફી** એ મને "
" ગંભીર સુખ આપે છે. "

" **ગુર્જર** ગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી **ફીલૉસૉફી** "
" માટે અંગ્રેજી, અને **પ્રેમ** માટે **સંસ્કૃત** શીખવા નિશ્ચય "
" કર્યો છે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટે : કેમકે **સંસ્કૃત** ફીલૉસૉફી "
" વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન "
" મળી શકે કે નહીં તે શંકા ભરેલું છે. **ગુજરાતી** વાંચન "
" તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. રા. **મણી-** "
" લાલભાઇ કૃત '**સિદ્ધાન્તસાર**' વાંચુંછું. * * * "

કવિ-તત્વજ્ઞના સંસ્કાર આમ એમનામાં જન્મથીજ હતા, તેને કાશ્મીરના પ્રવાસથી બહુ બહુ પોષણ મળ્યું. કાશ્મીરના ભવ્ય અને રમણીય દેખાવો જોતાં દરેક સ્થળે **પરમાત્માની** અગાધ અનંત **લીલામાં** તેઓ વિલીન થઇ જતા, અને

ઝાંખી" એ નામનો એક લેખ લગભગ તૈયાર થયો છે; એ પણ આ ગ્રન્થાવલિના એક પુષ્પ રૂપે પ્રસિદ્ધ થશે અને તેમાંથી કંઇ વિશેષ જાણવાનું મળશે.

સહૃદય વાંચકોને અત્યારેતો આમાંથી એટલુંજ ફલિત થાય છે, કે **શ્રી** કલાપીએ **સા**હિત્યમાં જે કંઇ ઉમેરો કર્યો છે તે માત્ર આઠ-નવ વર્ષના ટુંકા સમયના સતત્ પરિશ્રમનું પરિણામ છે. પોતાના અભ્યાસ પરત્વે પોતે લખે છે કે:

"રાજકુમાર કૉલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે"
"નામનોજ છે. રાજકુમાર કૉલેજમાં ભણાવે તેટલું ભણ-"
"નાર તો બહુજ થોડું ભણે છે. આ કૉલેજમાં ભણનારને"
"વિદ્યા સાથે ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે. એ દેશના નશી-"
"બની વાત છે. હજી રાજાઓની આંખ ઉઘડતી નથી."
"કુમારોને નથી સારી સોબત મળતી કે નથી સારો"
"અભ્યાસ થતો * * * મારો વિચાર મેટ્રિક"
"પસાર કરી આર્ટ્સ કૉલેજનો વિદ્યાર્થિ થવાનો હતો, પણ"
"રાજાઓ અને ગ્રાસીયા વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે."
"પાંચ વર્ષ થયાં નેત્ર વ્યાધિથી હું હેરાન હતો, માત્ર"
"અરધો કલાક વાંચી શકતો. મુંબઇના ડૉ. મેકોનીકીની"
"દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ગ્રેન્યુલેશનની"
"વ્યાધિ મને છે. દવા નિયમિત રીતે જારી વાપરવી પડે છે."
"* * * હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકું છું. અને"
"તેટલું વાચું છું. પણ મારી આશા હવે પુરી થશે નહીં."

" દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરૂંછું; એક "
" કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચુંછું; હાલ સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકો "
" વાંચુંછું; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચુંછું. હજી "
" સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કૉલેજ છોડ્યાં મને "
" એક વર્ષ થયું ત્યારબાદ 'ડ્યુટી'નું પુસ્તક મેં હમણાં "
" જ હાથમાં લીધું છે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચવું હમણાંજ "
" શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતીમાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. "
" એટલાં વાંચ્યાં છે કે ગુર્જર ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં "
" એવું ભાગ્યેજ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. "
" પ્રેમ અને પર્યેષ્યક પુસ્તકો મને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાં- "
" ચવો એ આનંદ અને આંસુ લાવેછે. ફીલોસોફી એ મને "
" ગંભીર સુખ આપે છે. "

" ગુર્જર ગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી ફીલૉસૉફી "
" માટે અંગ્રેજી, અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય "
" કર્યો છે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટે: કેમકે સંસ્કૃત ફીલૉસૉફી "
" વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન "
" મળી શકે કે નહીં તે શંકા ભરેલું છે. ગુજરાતી વાંચન "
" તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. રા. મણી- "
" લાલભાઇ કૃત 'સિદ્ધાન્તસાર' વાંચુંછું. * * * "

કવિ-તત્વજ્ઞના સંસ્કાર આમ એમનામાં જન્મથીજ હતા, તેને કાશ્મીરના પ્રવાસથી બહુ બહુ પોષણ મળ્યું. કાશ્મીરના ભવ્ય અને રમણીય દેખાવો જોતાં દરેક સ્થળે પરમાત્માની અગાધ અનંત લીલામાં તેઓ વિલીન થઇ જતા, અને

દરેક સ્થળે તે પરમાત્માનું ભવ્ય દર્શન તેને થતું. કોઇને કોઇ જન સ્થિતીને, સ્વભાવને કે સંભવને તેઓ કુદરત સાથે જોડી દેતા. મતલબ પિન્ડ-બ્રહ્માંડના સામ્ય અને ઐક્ય સ્વરૂપની તેને ઝાંખી થયા કરતી.

સૃષ્ટિ—લીલા નિહાળવાનો સ્વર્ગસ્થનો સ્વાભાવિક પ્રેમ એમના તમામ લેખોમાં ઝળકી નીકળે છે. કુદરતની સાથે તેઓ વાતો કરતા; એ જાણે તેને કંઇ કહેતી હોય તેમ એમાંથી એમને અનેક સૂચનાઓ મળતી, અનેક યોજનાઓ એમાંથી એમના હૃદયમાં ઘડાતી. એક તરફ સૃષ્ટિ લીલાનો અનુભવ લેતા અને બીજી તરફ જનસ્વભાવ અને લોક-પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા મનુષ્યો સાથેની વાતચીતથી કે તેના વર્તન અને ચારિત્રથી જેવો અનુભવ મેળવી નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે છે, તેવોજ એઓ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યમાં ભળી જઇ કાઢતા હતા. “ મને પણ કુદરતી કૃતિ પર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન આપવામાં આનંદ આવે છે.” આમ તેઓ કહેતા.

સ્વર્ગસ્થની જીંદગીના અંતસુધી તેના સ્વભાવમાં આ તત્વો પ્રધાન હતાં. તેઓ કુદરત અને મનુષ્યનું ઐક્ય અનુભવવામાં અને તેમાંથી અનેક ચમત્કૃતિઓ ઉપજાવી કાઢવામાં પોતાનો સઘળો સમય ગાળતા હતા; અને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ એમાંથી અનેક દર્શનો તેઓ ઉપસ્થિત કરતા હતા. આ અંતર્ગત્ વિશ્વને એઓ ‘સ્વપ્ન’ શબ્દથી ઓળખાવતા અને એવા ઉદ્દેશથીજ આ લઘુ લેખને પણ એમણે ‘સ્વર્ગનું સ્વપ્ન’ એ ઉપનામ આપેલું છે. એ વિશ્વસહૂ એમની

તલ્લીનતાનો અનુભવ ઘણાખરા પરિચિત જનોને અપરોક્ષ થયો હશે; તેમજ એમનાં કાવ્યો અને લેખો દ્વારા એ વાત મર્મજ્ઞો પણ સમજી શકશે. મ્હને એ અનુભવ ઘણીવાર થયો છે: વિશેષે કરી જ્યારે અમે કાશ્મીરના પ્રદેશોમાં ફરતા હતા ત્યારે હું એમનાથી જુદી ગાડીમાં બેસતો હતો; સાંઝે મુકામે પહોંચી જ્યારે અમે ભેળા થઇ બેસતા અને હું એમને આજે આખા દિવસમાં શું જોયું એ જ્યારે પુછતો, ત્યારે તેઓ કહેતા કે: ભઇ (દરબારશ્રી વાજસુરવાળા સાહેબ) અને સાહેબ (રા. બ. પ્રાણજીવનદાસભાઇ) તો વખતો વખત કંઇને કંઇ વાતચીત કરતા હતા, પરંતુ, હું તો સ્વપ્નાં ગોઠવતો હતો, મ્હને તો જાગતાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. અહીં કાઠીયાવાડમાં પણ અમે ઘણીવાર ગાડીમાં સાથે ફરવા જતા અથવા હોડીમાં બેસી તળાવમાં ફરતા, અથવા સાંઝ સવાર કેટલાક મીત્રો ભેળા થઇ સાહિત્યના અગર એવા કોઇ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતા, અને રસભરી વાતો ચાલતી, તે દરમિઆન એઓ જાણે કેમ અમારી મંડલીમાંથી અલોપ થઇ ગયા હોય! અમારા સહવાસથી જાણે કેમ છુટકી ગયા હોય! એમ મૌન્ય ધારણ કરી સ્તબ્ધ બની જતા અને કોઇ અન્ય સૃષ્ટિમાં લીન થઇ જતા! ચાલતા પ્રસંગો અને વિવાદને અંગે અમે જ્યારે એમનો કંઇ અભિપ્રાય પૂછતા, અગર ચર્ચાનો વિષય શું છે તે જણાવવાનું કહેતા ત્યારે ઉપર કહેલી સમાધીનું અમને અનેકવાર ભાન થતું. જાણે ઉંઘમાંથી જાગતા હોય એમ 'હોંકારો'

આપી, ખડખડ હસી પડતા, અને કહેતા કે : હું અહીં ન હતો.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ કાશ્મીરનો પ્રદેશ નિહાળવાને **સ્વર્ગસ્થ** બહુજ ઉત્સુક હતા. **રાવલપિંડીથી** એમણે એક પત્ર **રા. રા. જોશી** માસ્તર ઉપર લખેલું છે તેમાં કાશ્મીરનો પ્રવાસ પોતે કયા દૃષ્ટિ બિન્દુથી કરવા તત્પર થઇ રહ્યા હતા એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે :

"વાઇસરૉય કાશ્મીર ગયા છે. ટાંગા બિલકુલ ગળતા "
"નથી તોપણ ૨૨મી તારીખ સુધી રાહ જોવા અમારો "
"વિચાર છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે. કાશ્મિર જવાની "
"સુચના આપે જ આપી હતી, આપના કહેવાથીજ અમે "
"ત્યાં જવા ધાર્યું હતું, આપજ સાથે આવવાના હતા. "
"આપ વિના અમારે કાશ્મિર નજ જવું એવી જ ઇશ્વ- "
"રની ઇચ્છા હોય એમ ભાસે છે. હજી કાંઇ નકી નથી. "
"આજ ધણુંકરી નકી થશે. પરમાત્માની કૃપા હશે તો "
"આપણે બીજી કોઈ વખતે કાશ્મિર જશું અને એ આ- "
"નંદ અને મજા કોઇ જુદીજ તરેહની થશે. કાળીદાસનો "
"દેશ તેને સમજનાર શિવાય નજ જોવો, એમ લાગે છે, "
"અને તેથી જ તે અમારો અનાદર કરે છે."

(કલાપીનું પત્ર, તા. ૧૭-૧૦-૯૧).

આ સમયે પોતે **સરસ્વતિચન્દ્ર** અને **કાદમ્બરી** વાંચતા હતા. અમે જેમ જેમ એ પ્રદેશ નજીક જતા ગયા તેમ તેમ એઓનો આનંદ વધતો જ ગયો ; અને અમે એ પ્ર-

દેશોમાં ભમ્યા તેટલો સમય તો એઓ કોઇ અવર્ણનીય સુખ મેળવતા હોય એમ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યમાં લીન થઇ જતા. એમના હૃદય ઉપર આ પ્રદેશો નિહાળવાથી થએલી અસર અને તત્દ્વારા સ્ફુરી આવતા સંસ્કારો તેમજ વિચાર કલ્પના પ્રથમ આ લઘુ લેખમાં આલેખાયેલ છે. અને તત્પશ્ચાત્ એમનાં સર્વ કાવ્યો એ સંસ્કારોથી સંપૂર્ણ વિભુષિત થયેલાં છે. વિશેષે કરીને '**કુદરત અને મનુષ્ય**' અને '**મનુષ્ય અને કુદરત**' એ બે કાવ્યો આને અંગે અવશ્ય વાંચવા જેવાં છે. એમણે પાછળથી વર્ડ્સવર્થાદિ વાંચ્યા, અને તેમાં પણ એમને જે રસ અને આનંદ મળયો, તથા સરલતાથી એ સાહિત્યનું રહસ્ય અનુભવી અનુકરણ કરી શકયા તેનું કારણ પણ આ પ્રદેશનું પ્રત્યક્ષ દર્શનજ છે.

રા. જોશી માસ્તરે પ્રદીપ્ત કરેલા સંસ્કારો વિશેષ વિશેષ વિસ્તરવા લાગ્યા અને એ રસની એટલી બધી તો લગની લાગી, કે પાછળથી મેઘદૂતાદિ કાવ્યો અસલ સંસ્કૃત ભાષામાં ભણવા માંડયા. એને માટે એક ખાસ **શાસ્ત્રીજી** રાખેલા હતા. એ **શાસ્ત્રીજી** મ્હારા એક પત્રના ઉત્તરમાં કાશ્મીરના પ્રદેશોના સંસ્કારોને ઉદ્દેશીને લખે છે કે :—

" પ્રત્યુત્તરમાં વિનંતિ કે, આપ લખો છો તેવા કાશ્મી- "
" રના વર્ણનને અનુરૂપ શ્લોકો મેઘદૂતમાં છે નહીં, તથાપિ "
" કૃપાળુ ઠાકોર સાહેબ જ્યારે મેઘદૂત વાંચતા હતા ત્યારે '
" એમને કાશ્મીરનું સ્મરણ તાજું થઇ જતું અને કેટલા- '
" એક શ્લોકો બહુ પ્રિય લાગેલા ; તે માંહેના થોડાએક એમ '

" કરીને કે બીજી રીતિએ ઉપોદ્‌ઘાતની પૂર્તિ શ્લોકો મૂકવા "
" ધારો તો મુકાય તેવા છે. જે માટેના થોડાએકની યાદી "
" આપું છું. "

સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનું અવલોકન એઓ કયા દ્રષ્ટિબિન્દુથી કરતા એ એમનાં કાવ્યો સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આ લેખના મુખ-પૃષ્ટ ઉપર પણ એવાં બે-ચાર દ્રષ્ટાન્તો આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રવાસમાં શું સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યના વિષયોમાં કે શું ઐતિહાસીક વિષયોમાં—સર્વમાં એઓ તલ્લીન થઈ જતા : જૂના મકાનો અને ખંઢીએરો, પડી ગયેલા કોટ-કીલ્લાઓ અને મહેલો, દેવાલયો અને મસ્જીદો, એમ દરેક સ્થળે એ સર્વનું બારીક અવલોકન કરતા. તે તે સમયનો ઇતિહાસ જાણે કેમ પોતે જાતે અનુભવતા હોય એમ એ વત્ બની જઇ, એમાંથી અનેક પ્રકારના સાર ખેંચતા. દિલ્હીનો કિલ્લો અમે જોવા ગયા ત્યારે તેનાં અનેક વિહાર ભૂવનો જોઇ, તે તે સમયના ઇતિહાસમાં પ્રવૃત્ત થઇ એનાં અનેક ચિત્રો અમને આપતા. આગ્રામાં દિવાને—ખાસમાં જે શિલા ઉપર મયૂરાસન રહેતું હતું તે શિલાપર પોતે બેસી, તે આસન ઉપર બેસનાર બાદશાહોનો અને તે સમયની હિન્દની સ્થિતીનો જાણે કેમ પોતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેતા હોય એમ તેમાં ઊંડા ઉતરી તેનું વર્ણન આપ્યું હતું. ઘણીવારનો આ બધો વ્યવહાર માનસીકજ ચાલતો હતો. બાહ્યદ્રષ્ટિએ તો અમારી સાથે આંટા મારતા હતા અને કોઇ કોઇ સમયે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતા હતા. પરંતુ કવચિત્ એમની મુખ મુદ્રા ઉપરથી

અને બહુ વાર અમે જ્યારે ઉતારે આવી, નીરાંતે એકલા બેસતા ત્યારે પોતાથી સ્વત: એ વિષય છેડી, એનાં એવાંતો ભવ્ય અને રસિક વૃતાન્તો આપતા અને બોધમય નિષ્કર્ષ ખેંચતા, કે એ આનંદમાં કલાકોના કલાક કયાં વ્યતિત્ થઇ જતા તે પણ અમારા જાણવામાં રહેતું નહિ.

દિલ્હીના દિવાને-ખાસમાં એક એવી પર્શિયન બેત કોતરેલી છે કે: "પૃથ્વી ઉપર જો કયાંઇ પણ સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં છે, અહીં છે, અહીં છે." આ બેત રા. બ. પ્રાણજીવનદાસભાઇએ વાંચી સંભળાવી અને તેનો અર્થ પણ કહી બતાવ્યો. આ સાંભળી સ્વર્ગસ્થે કહ્યું કે : કેટલી બધી અતિશયોક્તિ કરીછે! પૃથ્વી ઉપરની ખરી સ્વર્ગભૂમીતો કાસ્મીરજ છે. કોઇ કાળે અહિં કૃત્રિમ શોભા કરી હશે, પરંતુ આજેતો તેનું નામ નિશાનપણ રહ્યું નથી; ત્યારે કાશ્મીર રૂપી કુદરતનો બગીચો—પૃથ્વી ઉપરનુ સ્વર્ગ—તો સદા સર્વદા મનુષ્યોને એજ દર્શન દીધાં કરશે." આટલું કહી એ બેત તેના અર્થ સાથે પોતાની નોંધ પોથીમાં લખી લીધી. આ બેત આ લઘુ લેખના મુખ-પૃષ્ટ ઉપર આપેલી છે.

આ પ્રવાસમાં એમણે જે જોયું અને જે અનુભવ્યું તેણે તેના બાકીના જીવન ઉપર બહુ મ્હોટી અસર કરી હતી. દિલ્હી, આગ્રા અને દિગનાં ભૂવનાદિમાં, પાણીના ફુવારા વગેરેની કૃત્રિમ પણ અદભૂત રચના જોઇ તેઓને બહુ આનંદ થયેલો. શીતલતાના દરેક ઉપચ્ચારો એમને બહુ પ્રીય હતા, અને એવે સ્થળે એમને અતિ હર્ષ થતો. કાશ્મીરના પ્ર-

દેશોમાં એક સમયે અમે ચશ્મે-શાહી નામની સુંદર જગા જોવા ગયા હતા. એ ચશ્મો જોઇ તેઓ તેની પાસેજ બેસી ગયા અને એ શીતલ અને સ્ફટિક સમાન્ સ્વચ્છ જલની સાથે બાલચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. એજ સ્મૃતિ એમણે પાછળથી **'ગોપીચંદ અને મેનાવતી'** નામક પોતાના લખેલા **સંવાદમાં** તાજી કરી છે. અને મેનાવતી પાસે જે શબ્દો શીતલ જલોપચ્ચાર સંબંધે કહેવડાવ્યા છે તે જ એમની એ સમયની ચેષ્ટા હતી એ મને બહુ સારી રીતે હજુ યાદ આવે છે. આ લઘુ લેખમાં પણ તત્ સંબંધે ઇસારો કરેલો છે. (પૃષ્ટ ૨૧). વળી હરિદ્વારમાં એક સમયે ઉષાકાલમાં અમે સહુ ગંગામાં સ્નાન કરવા ગયા હતા; કાર્તિક માસ હોવાથી ઠંડી બહુ સખ્ત પડતી હતી, ઘણાખરા થરથરતા થરથરતા કીનારે બેસી ન્હાતા હતા, પરંતુ પોતે તો સ્વચ્છ અને શીતલ જલનો જે વિસ્તારવાળો પટ્ટ તેના હૃદયને કોઇ અવર્ણનીય આનંદ આપતો હતો તેમાં ન્હાવા માટે, મ્હને હાથથી ઘસરડી આગળને આગળ ચાલ્યા. એમને એ સમયે તરતાં આવડતું નહતું, તો જો કે એ કલા શીખવાની તેને વખતો વખત બહુ હોંશ થઇ આવતી હતી. મ્હને જેમ જેમ અંદર ઉંડાણમાં વધતા જતા જલ પ્રતી ખેંચવા લાગ્યા, તેમ તેમ હું ગભરાવા લાગ્યો. તાણ વધતું ગયું, તે એટલે સુધી કે અમારા બન્નેના પગ સ્થિર ન રહ્યા અને એકાદ ગોથું પણ ખાધું! મ્હેં જોર કરી એમને ખેંચી લીધા; પરંતુ આવે સમયેપણ એઓતો હસતાજ હતા. એમણે મ્હને કહ્યું કે : 'વાહ! કેવી મજાહ! કેવું ટા—ઢું

પાણી! કેટલું સ્વચ્છ! બહુ ગમ્મત આવી! ભલા, કદાચ થોડું તણાયા હત તો કેવો આનંદ આવત! કેવો અનુભવ થાત!, મ્હારૂં હૃદયતો થડકતું હતું અને કંઠમાં શ્વાસ પણ સમાતો નહતો.

અહીં દેશમાં આવ્યા પછી પણ એમનો એ શોખ દિવસે દિવસે વધતોજ ગયો. **સૃષ્ટિ-લીલા**ના મનહર દેખાવો જ્યાં જ્યાં હોવાનું તે સાંભળતા, ત્યાં ત્યાં જતા. ગીરના વિશાલ જંગલ માટે એમણે ઘણું સાંભળેલું અને તેથી એક સમયે એવી પણ યોજના કરી કે બહુ શ્રમ વેઠીને એનો પણ કેટલોએક વિભાગ જોઇ આવ્યા. વસંતાદિ ઋતુઓમાં કુદરત જ્યારે તેના પૂર બાહારમાં હોય ત્યારે ઉષાકાળમાં, હજુતો આકાશમાં તારકો ઝગમગતા હોય તેવે સમયે, એક બે મિત્રો અને બે ચાર પરિચારકો સાથે તેઓ અશ્વારૂઢ થઇ બહુ લાંબે સુધી ફરી આવતા; અને તે સમયે **સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય**ના ઘડી ઘડી બદલાતા અનેક ભવ્ય દેખાવો જોઇ આનંદ લેતા અને પોતાના હૃદયમાં ચીતરી રાખતા. સમયે સમયે ઘીટ વૃક્ષોની ઘટા અને પાણીનાં વહેળાંઓને તીરે કે કોઇ સારા રમણીય વન-ઉપવનોમાં ઉજાણી કરવા પણ નીકળી પડતા. આમાં એઓને બહુ આનંદ આવતો. એમણે પોતા પરત્વે ખરૂંજ કહ્યું છે કે:

“નથી નથી મુજ તત્વો વિશ્વથી મેળ લેતાં!”
“હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે!”

“ જગત્ સાહૂ મળે છે ચર્મ ને હાડકાં આ,”
“ રહી જગતણી ગ્રન્થી માત્ર આ સ્થૂળ સાથે.”

સ્વર્ગસ્થે કાશ્મીરમાં માત્ર **સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યજ** જોયું છે અને વર્ણવ્યું છે એમ નથી. એમને એ પ્રસંગે ઘણી ઘણી બાબતો ઉપર વિચાર આવ્યા છે: રાજાઓ કેવા હોવા જોઇએ, અમલદારો કેવા હોવા જોઇએ, પ્રજાનું લાલન પાલન કેવી રીતે થવું જોઇએ, હિન્દની અવનતિનાં મૂખ્ય કારણો શું છે, ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકે, આર્યોની ધર્મ ભાવના અને કુલ-મર્યાદા કેવી હતી, મનુષ્યોને કેવી કેળવણી મળવી જોઇએ વગેરે વગેરે અનેક મહત્વના વિષયો ઉપર એમણે પોતાના ઉછરતા પરંતુ પકવ બુદ્ધિને શોભા આપે તેવા વિચારો આ લઘુ લેખમાં અત્રતત્ર થોડા ઘણા આપ્યા છે. **રા૰ ભાઇ** શ્રી **ચન્દ્રશંકરે** પોતે લખેલા ઉપોદ્‌ઘાતમાં આનાં કેટલાંએક ઉદાહરણો બહુ સારી રીતે આપેલાં છે એટલે અહીં પુનરૂક્તિ કરવી એ ઉચિત્ત નથી. એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે **સ્વર્ગ-સ્થની** માનસીક **સૃષ્ટિનું** પ્રથમ દર્શન આ લઘુ લેખમાં થાય છે; આ પ્રવાસે એમની ભવિષ્યની જીંદગી ઉપર બહુ અસર કરી છે; ખરૂં કહીયે તો એમની જીંદગીનો સ્વતંત્ર પાયો અહીંથીજ નંખાયો છે. કેમકે, આ લઘુ લેખમાં જેમ અત્રતત્ર —સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેમ સ્વર્ગસ્થે **સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય** સાથે જન સ્વભાવનું અને જગતના માનસીક ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરવાનું અહીંથીજ શરૂ કરેલું છે અને તે પછી એવા પ્ર-

સંગો મેળવવાની કોઇપણ તક ખાલી જવા દીધી નથી એમ બહુ વાર પરિચિત્ જનોએ અનુભવ્યું છે.

આ લઘુ લેખ લખતી વખતે સ્વર્ગસ્થે સ્વપ્ને પણ ધારેલું ન હતું કે, એ આમ પુસ્તકના રૂપમાં અથવાતો કોઇ બીજી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. રા. જોશી માસ્તર કે જેઓ આ કાશ્મીરના પ્રવાસના નિમિત્તરૂપ હતા, તેના આગ્રહથી તેમના ઉપર પોતે જે કંઇ જોયું અને અનુભવ્યું તે પત્ર દ્વારા લખી મોકલ્યું. એ પત્રોનો સંગ્રહ તેજ આ પુસ્તક. સ્વર્ગસ્થે જ્યારે પોતાના પત્રો આવા સ્વરૂપમાં જોયા ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું.

આ સ્થળે વાંચકવર્ગને એક બીજી પણ મૂદ્દાની વાત કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે: સ્વર્ગસ્થ કલાપીના અત્યાર સુધીમાં જેટલા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સર્વ એવીજ રીતિએ થયા છે. કોઇ નહિ ને કોઇ હેતુ ને ઉદ્દેશી પોતાના મિત્રોને કે કોઇ પરિચિત્ વ્યક્તિને પોતાનું હૃદય જણાવવામાટે જે કાંઇ એમણે લખ્યું તે આમ લેખોના રૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં આવ્યું. કેટલુંએક એમની હયાતીમાં અને કેટલુંએક ત્યાર પછી. પરંતુ જાણવા જેવું એ છે કે એ સર્વ એમના પ્રથમ મુસદ્દા (first drafts) રૂપજ છે. પ્રસ્તુત લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એમને લાગ્યું કે એ બહુ અંશે અપૂર્ણ છે; એટલુંજ નહિ પણ હજુ એમાં ઘણું વિશેષ ઉમેરવા જેવું રહી જાય છે અને તેથી એ કાર્ય તેણે હાથમાં લીધું. સ્વર્ગસ્થના સતત્ પરિચયમાં રહેલા શાસ્ત્રીજી એ પ્રસંગમાં મ્હને લખેછે કે:

" બીજું કાશ્મીરના પ્રવાસની મૂળ પ્રત—લખેલી અને "
" એક પ્રત છપાએલી–બન્ને સુધારવા માટે કૃપાળુ ઠાકોર "
" સાહેબે આગળ મને આપેલી હતી, જે એમનીએમ મારી "
" પાસે પડી છે. મને યાદ ન હતી. આપને હવે તો શું "
" ઉપયોગી થાય ? પરંતુ છપાએલી પ્રત છે તે મણીભાઈ "
" નભુભાઇએ સુધારી હતી તે છે, અને તેમણે તેમાં સુધારતાં "
" કેટલીએક ન્હાની ન્હાની સુચનાઓ કરેલી ઇંગ્રેજીમાં છે. "
" જો આપને કામ લાગે તો મોકલી આપું."

આ બન્ને પ્રતો મ્હેં મંગાવી લીધી છે અને હાલ મ્હારી પાસે છે. આ સિવાય **રા. જોશી** માસ્તર ઉપર મોકલેલા પત્રો પણ એમણે મ્હને કૃપા કરી આપેલા છે, જે માટે એમનો હું આભારી છું.

સ્વર્ગસ્થના જે ત્રણ લેખો **સસ્તા સાહિત્ય** તરફથી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાએલા છે તેને અંગે પણ એમજ બન્યું છે એમ કહી શકાય. **સ્વર્ગસ્થને** બરાબર સમજવાને તેમના સઘળા લેખોનું બારીક અવલોકન હોવું જોઇએ, તથા પ્રસંગોપાત તે ઉપર કરેલા સુધારા વધારા અને ટીપ્પણો વગેરે પણ જોઇ જવાં જોઇએ ; નહિતર ભૂલો બહુ મ્હોટી થવા સંભવ છે. **સસ્તા સાહિત્યવાળી** આવૃત્તિમાં પણ એમજ બન્યું છે. આ વાત મ્હેં એ **સંસ્થાના** ઉત્પાદક પૂજ્ય સ્વામીશ્રી **અખંડાનંદજીને** ટૂંકામાં નિવેદન કરેલી છે. વાંચકવર્ગને મ્હારા કહેવાનો આશય સમજાય એ હેતુથી એ પત્ર આ લઘુ લેખના પરિશિષ્ટ ત્રીજા તરીકે છેવટમાં આપવામાં આવેલ છે.

રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે હાલમાં '**માલા અને મુદ્રિકા**' એ નામનું **શ્રી** કલાપી વિરચિત નૉવેલ છપાવ્યાનું સાંભળ્યું છે. આવે નામે સ્વર્ગસ્થે કોઇ નૉવેલ લખ્યું હોય એ મ્હારા જાણવામાંતો આથી જ આવ્યું. 'કાન્તનો દિનચર્યા લેખ' એવા મથાળા નીચે સ્વર્ગસ્થે થોડું લખેલું છે અને તેને **રા. રા. મણિશંકરે** ઉપરોક્ત નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય તો એ એક જૂદી વાત છે પુસ્તક જોયા પછી એ સમન્ધમાં વિશેષ કહી શકાય.

વિદેહ-કૈવલ્ય મણિલાલ નભુભાઇએ પ્રસ્તુત લેખ **સ્વ**ર્ગસ્થ કલાપીની ઇચ્છાથી તપાસી જે કંઇ સૂચનાઓ કરી છે તે માંહેલી કેટલીએક અત્ર આપવાથી તત્ સંબન્ધે વિશેષ જાણવામાં આવશે, અને તેથી એ પણ પરિશિષ્ટ બીજા તરીકે છેવટ આપેલ છે.

આ લઘુ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં બહુ લંબાણ થયું છે. **સ્વ**ર્ગસ્થનું સાહિત્ય જ્યાં ત્યાં એવી સ્થિતિમાં વિખરાએલું પડેલું છે, કે તે મેળવતાં દિવસોના દિવસ ચાલ્યા જાય છે. જેઓ **સ્વ**ર્ગસ્થના સર્વ વ્યવહારથી પરિચિત્ નથી તેને આ ખ્યાલ આવે તેમ નથી. પરંતુ એ વાત જેના જાણવામાં છે તેને જ્યાં સુધી અમૂક લેખને લગતી સર્વ સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

કાશ્મીરના પ્રવાસ દરમીયાન અને ત્યારબાદ તુરતમાં

કેટલાંક કાવ્યો પણ **શ્રી કલાપીએ** લખેલાં છે અને તે '**કલાપીનો કેકારવ**' એ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. આવાં સર્વ કાવ્યો હસ્તગત કરી આ લેખમાં મૂકવા ધારણા હતી, પરંતુ હજુસુધી બધાં મળી શકયાં નથી. જે મળ્યાં છે તેમાંથી નમૂના તરીકે માત્ર થોડાં આ લેખને છેડે પરિશિષ્ટ પહેલા તરીકે આપવા ધારેલાં, પરંતુ આ પુસ્તકનું કદ ધાર્યા કરતાં વધી જવાથી હવેપછીના આ ગ્રન્થાવલિના અંકમાં આપવામાં આવશે.

આવા સંયોગો વચ્ચે જે વિલંબ થયેલ છે તે માટે વાંચક વર્ગની ક્ષમા ચાહું છું. હવે પછીના અંકો બનતી ત્વરાએ પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે.

સ્વર્ગસ્થના આંતર્ સંસ્કારનું આટલું દિગદર્શન કરાવવાનો હેતુ એટલોજ છે, કે એથી કરી વાંચક વર્ગને લેખનો મર્મ સારી રીતે સમજાય. સૃષ્ટિ-લીલાનો પરોક્ષ કે અપરોક્ષ અનુભવ કરવામાંજ એમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે. વ્યવહારીક વિષયોમાંતો એમની વૃત્તિઓ છેવટ સુધી ઉપરામ પામેલી રહી હતી. કાં તો સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય પ્રત્યક્ષ નિહાળવું અથવા જ્યારે એનો અભાવ હોય ત્યારે એ ખામી પુસ્તકોથી પૂરી પાડવી એજ એમની ટેવ હતી; અને એજ એમની ઇચ્છા હતી. એક સ્થળે લખે છે કે:

"ભગીશ નહિ હવે હું મિત્ર, સ્ત્રી, બાલકોથી,"
"જીવીશ, બની શકે તો, એકલાં પુસ્તકોથી."

કાશ્મીરનો પ્રવાસ પુનઃ એકાદવાર કરવા **સ્વર્ગસ્થની** પ્રબલ ઇચ્છા હતી એમ વાંચકવર્ગ સારી રીતે જોઇ શકેલ હશે. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છા એથી કંઇ જૂદીજ હતી એ સિદ્ધ થયું. જો **શ્રી** કલાપીની એ ઉત્કટ ઇચ્છા પાર પડી હત તો **સા**હિત્યને કેટલો બધો લાભ મળત તે હવેતો માત્ર અટકળી લેવાનુંજ છે.

રા. ભાઇ શ્રી **ચન્દ્રશંકરે** આ લઘુ લેખનો ઉપોદ્ઘાત મ્હારી વિનતિ ઉપરથી લખી મ્હને બહુ ઉપકૃત કર્યો છે. એક રીતે જોતાં લેખક પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એ ઉપોદ્ઘાતમાં ઝળકી રહે છે. કેમકે આ લઘુ લેખ તેમાં સમાએલા વસ્તુથી જેટલો આકર્ષક છે તેના કરતાં સહસ્ત્રગણો વિશેષ આદરણીય તેના ઉત્પાદકને લઇને છે. **સ્વર્ગસ્થનો** આ પહેલોજ પ્રયાસ છે; **સ્વર્ગસ્થની** પ્રગતીનું આ બીજક છે કે જેમાંથી શાખા પ્રશાખા યુક્ત સપત્રપુષ્પફલાદિ સમ્પત્તિ પ્રસરી રહી છે. આ સર્વ **રા. ભાઇ** શ્રી **ચન્દ્રશંકરે** અંતિમ વિભાગમાં સ-હૃદયત્વથી પ્રતિપાદન કરેલું છે અને તેને લીધે આ લેખ વાંચતાં વિશેષ આનંદ આવશે. આનું માન સર્વાંશે **રા. ભાઇ** શ્રી **ચન્દ્રશંકરને** ઘટે છે.

મ્હારા કનિષ્ટ બન્ધૂ 'લલિતે'—**રા. ભાઈ** શ્રી **જન્મ-શંકર માહાશંકર બુચે**—આ લેખનાં પ્રુફશીટસ સુધારવામાં મ્હને મદદ આપી ઉભય રીતે ફર્જ અદા કરી છે. આ વાત અહીં સપ્રેમ મૂકતાં આનંદ થાય છે.

આ ગ્રન્થાવલિના અન્ય વિભાગોના ઉપોદ્ઘાત લખવાની

મ્હેં જૂદા જૂદા સાહિત્ય પ્રેમીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરેલી છે જે પણ ફલિભૂત થશે એમાં મ્હને સંદેહ નથી. એઓ સર્વ તરફથી મ્હારી વિનતિનો સ્વિકાર થયો છે એટલીજ વાત મ્હારે એ સર્વનો ઉપકાર માનવાને પૂરતી છે.

છેવટતો એટલુંજ કહેવાનું છે કે: **શ્રી** કલાપીનું જીવન અદ્‌ભૂતાશ્ચર્યરૂપ છે, એને સમજતાં બહુ સમય વીતશે. અત્યારે તો એનાં છિન્ન ભિન્ન સાહિત્યમાંથી જેને જેટલું મળ્યું અને ફાવ્યું તેટલું લઇ રૂચતો અર્થ કરી, ક્વચિત્ ઉભયને હાની અને ક્વચિત્ ઉભયને શોભા મળે તેવું થયે જાય છે. જેણે આર્દ્રતાથી જનહૃદયને આર્દ્ર બનાવેલાં છે, જેણે સૃષ્ટિનાં મહાન્ સત્યો રસ પ્રપૂર્ણતાથી બતાવેલાં છે અને જેની માનસીક સૃષ્ટિમાં પિન્ડ-બ્રહ્માન્ડ ઐક્યનું **'અનાલાપી ગાન'** મધૂરૂં મધૂરૂં પ્રસરતું જતું હતું, એવા એક બાલ-યોગીનો આશય સર્વાંશે પરિપૂર્ણ થાય, એ મહાન્ સૂર બસૂરીશો ન થાય અને ગુજરાતને ધીમે ધીમે એનો સર્વથા લાભ મળે એવી ઉત્કટ જીજ્ઞાસા સાથે, ઉપરોક્ત સૂત્રાંતરગત્ રહસ્યને એજ સૂરની મધૂરી કેકામાં અત્ર ઉતારી કૃતકૃત્ય થાઉં છું. અસ્તુ.

શ્રી સુદામાપુરી.
પોરબંદર.
વિ. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા, ૧૯૬૮.

× × × ×

" ઘડી છોડીદને ઘડમથલ તારા જગતની "
" જરા જા આજે તો નિર્જન મહા જંગલ મહીં ;"
" તરૂ પક્ષિમાંથી જરૂર મળશે કાંઇ કીમિયા, "
" જશે અન્ધાપો આ તુજ હૃદયનો ત્યાં વિરહતાં. "

× × × ×

ઉપોદ્ઘાત.

"ન્હાનકડા પુસ્તકને વળી ઉપોદ્ઘાત શો?" પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. ઉત્તર પણ ટૂંકો છે. કલાપીના એક નિકટ સ્નેહી રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ કલાપીના લેખોને ગ્રન્થાવલિના રૂપમાં પ્રકટ કરવાનું સ્નેહકૃત્ય આદર્યું છે. તે આવલિનાં પૃથક્ પૃથક્ પુસ્તકોના ઉપોદ્ઘાત પૃથક્ પૃથક્ લેખકો પાસે લખાવવાની યોજના તે ભાઇએ કરી છે. આથી એક સારી ગ્રન્થાવલિ ઉપરાંત વિવિધ દૃષ્ટિઓથી કલાપીની કૃતિઓને તપાસનાર ઉપોદ્ઘાતમાલાનો લાભ પણ ગુજરાતને મળશે, અને ત્હેનું માન રા. રૂપશંકરનેજ ઘટે છે. તે યોજનાને અંગે "કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન" એ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લખવાનું કાર્ય મ્હને સોંપવામાં આવ્યું છે. માથા કરતાં પાઘડી મ્હોટી ન થઇ જાય એ શાણપણનું પ્રમાણસૂત્ર ધ્યાનમાં રાખી, લઘુ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લઘુ જ રાખ્યો છે. પ્રકાશકની સૂચનાને અનુસરી, ઉપોદ્ઘાતનું સ્વરૂપ મુખ્યાંશે વિવેચનાત્મક રાખ્યું છે.

ગુજરાતના ન્હાના વાંચકવિશ્વમાં કલાપી વધારે ને વધારે વિખ્યાત થતા જાય છે, અને તેથી ત્હેમની વ્યક્તિ (Personality) અને ત્હેમની કૃતિ (Work) એ બન્નેના સંબન્ધમાં વધારે ને વધારે માહીતીની માગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. કાઠિયાવાડની કઠિન ભૂમિમાં કલાપી જેવું કુમળું કુસુમ ક્યાંથી? દેશી રાજ્યોના પ્રપંચમય વાતાવરણમાં

સુરસિંહજી જેવા સાદા અને સીધા સાધુજન કયાંથી? સ્વાર્થમય પરિસ્થિતિમાં આવો સ્નેહમય આત્મા કયાંથી? ભોગ વૈભવની ભૂમિમાં આવો સાહિત્યપ્રેમ કયાંથી?—આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો કલાપીની વ્યક્તિના સંબન્ધમાં ઉદ્ભવે છે. કલાપીના જીવનની રજુ થયેલી રૂપરેખાઓ આછી છે, અને ત્હેમના જીવન વિષેની અફવાઓ વિચિત્ર છે. એટલે ત્હેમની વ્યક્તિ સાચા સ્વરૂપમાં હજી ગુજરાતને પૂરેપૂરી પરિચિત નથી. "**કલાપીના કેકારવ**"ની પ્રસિદ્ધિથી રા. કાન્તે કલાપીની કૃતિને વધારે પરિચિત બનાવી છે અને રા. રૂપશંકરની યોજના ત્હેને હજીપણ વધારે પરિચિત બનાવશે એવી આશા છે. એમ કહેવાય છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓમાંથી કોઈની કવિતાઓ વધારેમાં વધારે વંચાતી હોય તો તે કલાપીની છે. "**કલાપીનો કેકારવ**" એ કાવ્યસંગ્રહની દ્વિતીય આવૃત્તિ ગુજરાતમાં આટલા ટૂંકા સમયમાં થઇ એ કલાપીના કાવ્યોની લોકપ્રિયતાનું પ્રબલ પ્રમાણ છે. કલાપીનાં કાવ્યો વિષે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ દર્શાવનાર ચર્ચાઓ પણ માસિક ત્રૈમાસિકોમાં પ્રકટ થયે જાય છે. "કલાપી સ્નેહી કે કવિ"?—એ ચર્ચાનો મુદ્દો રા. કાન્તે ઉભો કર્યો છે. જેમ જેમ કલાપીનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ વિશેષ થતો જશે તેમ તેમ નવા મુદ્દા ચર્ચા માટે રજુ થતા જશે. હાલના ગુજરાતી વાંચકોમાં કલાપીની કવિતા આટલી બધી લોકપ્રિય કેમ થઇ હશે? માનવજીવનના સનાતન પ્રશ્નો તેમજ ભારત વર્ષના અર્વાચીન પ્રશ્નો ઉપર કલાપીની કવિતા શો પ્રકાશ નાંખે

છે ? કલાપીનો સ્નેહજીવનનો ખ્યાલ કેટલે અંશે સત્ય અને સમાજહિતની દૃષ્ટિથી સલામત છે ? અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં કલાપીનું સ્થાન શું ? અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યમાં કલાપીના પ્રકારના કવિઓ સાથેની ત્હેમની તુલનાનું ફલ શું આવે ? કલાપીની કવિતાનાં સારાં નરસાં લક્ષણો શાં છે ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચા માટે તૈયાર છે. वादे वादे जायते तत्वबोधः—એ વચનમાં વિશ્વાસવાળા ભલે પેટ ભરીને ચર્ચા કરે ; " કાવ્યોની અને સ્નેહની વળી ચર્ચા શી " ? એમ પૂછનારા ભલે ચર્ચાથી અભડાઇ દૂર ઉભા રહે. તે બન્નેથી આ લઘુ લેખનો પ્રદેશ જુદો છે, એટલે કલાપી વિષેની ચર્ચાઓના કેટલાક મુદ્દાઓનો ઇશારો માત્ર કરી, પ્રસ્તુત પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો એ વધારે યોગ્ય છે.

કલાપીએ માત્ર કાવ્યો જ લખ્યાં છે એમ નથી. ત્હેમણે કેટલાક સારા ગદ્યલેખો પણ લખ્યાછે. " કાશ્મીરનો પ્રવાસ " એ એક ગદ્ય લેખ છે. કલાપીના ગદ્ય લેખોમાં " કાશ્મીરના પ્રવાસનું સ્થાન શું ? એ પ્રશ્ન ચર્ચવા જેટલાં સાધનો રજુ થવાં હજી બાકી છે. આપણા પ્રવાસ સાહિત્યમાં " કાશ્મીરના પ્રવાસ " નું સ્થાન શું ?—એ પ્રશ્ન પણ આપણે અત્ર ચર્ચીશું નહિ. અત્ર તો માત્ર " કાશ્મીરના પ્રવાસ " વિશેજ લખીશું. તીર્થયાત્રાના ધાર્મિક નિમિત્તે તેમ વ્યાપારના વ્યાવહારિક નિમિત્તે આપણા લોકો પૂર્વે પ્રયાસ તો કરતા જ હતા, પરન્તુ ત્હેનાં સ્થાયી સ્મરણચિન્હો સાહિત્યમાં બહુ ઉતર્યા નથી. જે સ્વરૂપમાં અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રવાસ સાહિત્ય ((Literature

of Travel) વિવૃદ્ધ થયું છે, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં પ્રવાસ સાહિત્ય ઉભું થતું જાય છે તે સ્વરૂપનું સાહિત્ય આપણામાં પૂર્વે હોય એમ જાણમાં નથી. જીવનની સર્વ દિશાઓ સાહિત્યના સ્થાયી સ્વરૂપમાં સંક્રાન્ત થવી જોઇએ એ ખ્યાલ આગળ ઉપર હાલના જેટલો સ્પષ્ટ ભાગ્યે હશે. લોકજીવન અને સાહિત્યનો યથાર્થ સંબન્ધ સ્વીકારાયા વિના સાહિત્ય સર્વતઃ સમૃદ્ધ થવાનો સંભવ ઓછો છે. પ્રવાસ સાહિત્યના બે પ્રકાર હોઇ શકે : (૧) કાલ્પનિક, અને (૨) વાસ્તવિક. વર્ણનશક્તિનો ચમત્કાર દર્શાવવા અથવા ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા એક પ્રવાસની કલ્પના કરી જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે તે કાલ્પનિક પ્રકાર ; ખરેખરા પ્રવાસનો જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે તે વાસ્તવિક પ્રકાર. " કાશ્મીરનો પ્રવાસ " એ સુરસિંહજીએ જાતે પોતાના કેટલાક સ્નેહીઓની સાથે કરેલા પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત હોવાથી ત્હેનો વાસ્તવિક પ્રકારમાં સમાવેશ થાય. ન્હાના મ્હોટા લેખો દ્વારા આવું પ્રવાસ-સાહિત્ય આપણામાં ધીમે ધીમે ઉભું થતું જાય છે એ બહુ આનન્દની વાત છે. પ્રવાસ સાહિત્યનાં ત્રણ અંગો હોઇ શકે: (૧) **વૃત્તાન્ત કથન** (Narration), અર્થાત્ પ્રવાસનો ક્રમસર વૃત્તાન્ત આપવો તે ; (૨) **દૃશ્ય વર્ણન** (Description) અર્થાત્ જોવા જેવા દેખાવોનું વર્ણન કરવું તે ; અને (૩) **પ્રાસંગિક વિચાર નિવેદન** (Reflection) અર્થાત્ પ્રવાસ દરમ્યાન જુદે જુદે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા વિચારો દર્શાવવા તે. જેમ પ્રવાસની ભૂમિકા ઉંચી, જેમ પ્રવાસીનો

ક્રમ અને પ્રવાસીના અનુભવો આકર્ષક, જેમ જોવા જેવાં દેખાવો મનોહર, જેમ હેના વિચારો બોધદાયક તેમ તે પ્રવાસપુસ્તકની મહત્તા વિશેષ. અત્ર સુરસિંહજી જેવો રસિક રાજવી પ્રવાસી છે, અને કાશ્મીર જેવો દિવ્ય દેશ દૃશ્ય છે. તોપછી શો સંભવ વાંચનારનો શ્રમ અફળ જવાનો ?

ઉપર કહેલાં ત્રણ અંગોનું આલેખન કલાપીએ કેવી રીતે કર્યું તે આપણે પૃથક્ પૃથક્ તપાસીશું. પ્રથમ વૃત્તાન્ત કથનનું અંગ લઇએ. કાશ્મીરના પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત પોતાના શિક્ષકના ઉપર લખાયેલા પત્રના રૂપમાં રજુ થયો છે આ રૂપથી કેટલાંક એવાં અંગત તત્ત્વો દાખલ થઇ શક્યાં છે કે જે કેવલ બ્હારના જ વાંચકો માટે લખાયલા વૃત્તાન્તમાં ભાગ્યે આવી શકત. અંગત તત્ત્વો યોગ્ય પ્રમાણમાં હોવાનો પ્રવાસ પુસ્તક વધારે રસ ભર્યું લાગે એ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્યને મનુષ્યના અનુભવકથનમાં કંઇક ઓર જ રસ પડે છે. કલાપીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં અંગત તત્ત્વો બહુ યોગ્ય પ્રમાણમાં છે. નથી તે એવા પ્રકારનાં અથવા એટલા અંશમાં કે જેથી હેમના અંગત સ્નેહીઓને જ હેમાં રસ પડે ; કે નથી તે એટલાં ઓછાં કે વ્યક્તિત્વહીન શુષ્ક વર્ણન જેવું લાગે. અંગત તત્ત્વોનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવામાં કલાપીની વૃત્તાન્ત કથનની કલા સમાઇ છે. જતી અને આવતી વખતના વૃત્તાન્તોમાં પુનરુક્તિ ન થાય એ બાબત ઉપર ગયેલું કલાપીનું લક્ષ હેમનું રસિકત્વ સૂચવે છે, પરન્તુ તે પુનરુક્તિના દોષમાંથી મુક્ત થવા માટે હેમણે લીધેલો માર્ગ જરા કૃત્રિમ લાગી

જાય છે. સમગ્ર પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત વાંચકથી બરાબર અનુસરી શકાય તેટલા માટે તે ક્રમસર લખાવો જોઇએ. આ ક્રમ કલાપીએ ઘણી સારી રીતે સાચવ્યો છે, અને તેથી વાંચક પણ લેખકની સાથે પ્રવાસ કરતો હોય એમ લાગી જાય છે. કલાપીના મંડલના અનુભવોમાં કાંઇ ખાસ ચમત્કાર નથી; પરન્તુ સાદા અનુભવો સાદા રૂપમાં રજુ થયા છતાં વાંચકનો રસ કાયમ રહે છે એ જ લેખકની કલા છે. એકંદરે આખા પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત એવી રીતે લખાયો છે કે જેથી વાસ્તવિક પ્રવાસનું યથાસ્થિત ચિત્ર આલેખાય, જેથી સામાન્ય વાંચકને તે પ્રવાસનો રસ ભર્યો ખ્યાલ આવે, અને જેથી કાશ્મીરનો પ્રવાસ કરવા ઇચ્છનારને માર્ગ દર્શક સૂચનાઓ મળે. આ ત્રણે વસ્તુ સાચવવામાં અને પુસ્તકને નવલકથા જેવું રસમય બનાવવામાં વૃત્તાન્ત નિવેદનની સફલતા કલાપીએ દર્શાવી છે. કાશ્મીરના લોકો કેવા છે, ત્હેમના આચાર વિચારો કેવા છે વગેરે હકીકત આ પુસ્તકમાંથી સારી રીતે મળી શકે તેમ છે.

હવે અંગ લઇએ દૃશ્ય વર્ણનનું. વાંચનાર ! સૃષ્ટિ લીલા જોઇ ત્હારૂં હૃદય અગમ્ય ભાવોથી કદી ઉભરાયું છે? તે ભાવો ત્હારા સહૃદય સ્નેહીને જણાવવા ત્હેં કદાપી પ્રયાસ કર્યો છે? તો જ સમજી શકશે તું કઠિનતા વર્ણનોની. સૃષ્ટિ લીલાના સામાન્ય દેખાવોથી તરવરી રહેતા સામાન્ય હૃદયના ભાવો પણ જો કવિની લેખિની કે ચિત્રકારની પીંછી પૂરી રીતે મૂર્તિમંત કરી શક્તી નથી, તો શો સંભવ સ્વર્ગરૂપ કાશ્મીરનાં દિવ્ય દૃશ્યોનાં તાદૃશ વર્ણનોનો? ક્યાં એ સ્વર્ગીય

રમ્યતા અને ભવ્યતા અને ક્યાં માનવકૃત કૃત્રિમ શબ્દચિત્રો! એવા દિવ્ય દૃશ્યો દેખતાં કયો રસિક નથી અનુભવતો કે

"સ્તબ્ધ ક્ષણમાં, ક્ષુબ્ધ ક્ષણમાં હૃદય મુજ થઇ જાય છે,
સમજું નહીં,-સમજું નહીં,-અન્તરમહીં કંઇ થાય છે.

× × × ×

જે જે અનુભવ થાય છે, ઉરમાં સહુ શમી જાય તે,
ના દિવ્ય દૃશ્યો દેખતાં આ દિલ લેશ ધરાય છે;
બસ એમ ચાહે દિલ કે—જોયાં કરૂં, જોયાં કરૂં,
જોયાં કરૂં, મોહ્યાં કરૂં,—ઝીણું ઝીણું ગાયાં કરૂં?"

અને કયા રસિક જનના હૃદયમાં નથી ઉદ્ભવતો એ અશક્તિનો અસંતોષ કે

"સમજું નહીં જો બન્ધુ! તો સમજાવી કેમ શકાય એ?
જાતે જ જે સમજે ન તે શું અન્યને સમજાવશે?
દિલ બ્હાર નીકળવા ચહે—પણ દ્વાર તો જડતાં નથી;
પ્રભુ! જો દીધી ત્હેં લાગણી તો વાણી કાં દીધી નહીં?"

અનન્તને શબ્દોમાં સાન્ત બનાવવાના યત્નો અપૂર્ણ જ રહેવાના, અને એ અપૂર્ણતાની નમ્ર બુદ્ધિમાં જ રસિકજનની મહત્તા છે. કલાપીએ એ નમ્રતા દાખવી છે, અને તે જ ત્હેમની રસજ્ઞતા સ્પષ્ટ કરે છે. અનન્તતાનું ભાન માનવના

અભિમાનને મૂકાવે છે. ડાળ સરોવર (પૃ. ૧૬-૨૦), સૂર્યાસ્ત (પૃ. ૨૪-૨૫), પ્રભાતવર્ણન (પૃ. ૨૯-૩૦), શંકરાચાર્યના દેવાલય પાસેના દૃશ્યદર્શન (પૃ. ૩૩-૩૪), જેલમનદીનો પ્રચંડ પ્રવાહ (પૃ ૫૪-૫૫), ઉરીથી ગરી સુધીનો રસ્તો (પૃ. ૬૩-૬૪), મેઘવૃષ્ટિ (પૃ. ૭૮-૮૧) વગેરે દૃશ્યવર્ણનના વિષયો છે. આ સર્વ દૃશ્યોને વર્ણવવામાં કલાપીની અવલોકન શક્તિ તથા આલેખનશક્તિની સમર્થતા જણાય છે. આ દૃશ્ય વર્ણનો વર્ણનશક્તિના ઉત્તમ નમુનાઓ છે એમ કહેવું એ તો કલાપીના ભક્તજન માટે પણ અત્યુક્તિ કહેવાય; પરન્તુ એ કલાપીની રસિકતાની અને કલાની ઉચ્ચતા દર્શાવે છે એ તો સ્પષ્ટ છે. દૃશ્યનું સાંગોપાંગ ચિત્ર તાદૃશ રીતે વાંચકનાં કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ મૂર્તિમંત કરવું એ વર્ણનકળાની સફળતા છે. આવી સફળતાની ઉંચી પંક્તિમાં કલાપીનાં વર્ણનો આવી શકે એમ છે. જગતને જલમય બનાવી દેનારી મેઘવૃષ્ટિ અને જેલમ માતાનો પ્રચંડ પ્રવાહ વાંચનારની કલ્પના ઉપર શું અમર સંસ્કાર નથી પાડતાં? દૃશ્યના સમગ્રવર્ણનમાં કલાપી જેટલે અંશે સફળ થાય છે તે કરતાં વધારે અંશે સફળ દૃશ્યોની મુખ્ય મુખ્ય ખુબીઓ તરફ લક્ષ ખેંચવામાં અને મનોહર અલંકારો યોજવામાં થાય છે. બેશક, કેટલેક સ્થાને અલંકારોનો આડંબર સ્હેજ અનાવશ્યક લાગે છે, છતાં એકંદરે અલંકારો વર્ણનોની આકર્ષકતામાં વૃદ્ધિ કરે એવા છે. કેટલીક ઉપમાઓ તો અત્યંત મનોહર અને અપૂર્વ લાગે છે. અલંકારો માટે ઇતિહાસપુરાણનો આશ્રય કલાપીએ વારંવાર લીધો છે. તદ્-

યુગના પ્રવાહે આપણા ઇતિહાસપુરાણ પ્રતિ ઉભી કરેલી અનાદર વૃત્તિ ધીમે ધીમે યોગ્ય રૂપ ધારણ કરતી જાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં classical allusionsનો યોગ્ય પ્રયોગ જેમ રસિકતાનું અને વિદ્વત્તાનું પ્રમાણ ગણાય છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ ગણાય એ સ્વાભાવિક જ છે. માત્ર એટલું જ કે "સર્વ સ્થાને શોભે છે" એ હિતકર સૂત્ર વિસરાવું ન જોઇએ. એક સાચા રસિકને શોભે તેવો સૃષ્ટિલીલાનો આવેશભર્યો અનુરાગ કલાપીને છે, અને તે એટલે સુધી કે સૃષ્ટિલીલાને નિહાળવાના વેગમાં ભયભર્યા જોખમો ખેડવા પણ તેઓ તત્પર બને છે.

હવે ત્રીજું અને છેલ્લું અંગ લઇએ પ્રાસંગિક વિચારનિવેદનનું. અમુક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા એ કાંઇ સર્વાંશે મનુષ્યના હાથની વાત નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગોમાંથી સવિસ્તરનિવેદન માટે અમુકજ પ્રસંગો પસંદ કરવા એ તે મનુષ્યની રૂચિની દિશા તો દર્શાવે છે. વિચારનિવેદન માટે પસંદ કરાયેલા વિષયોમાં હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગો (પૃ. ૧૪-૧૫), લોભ (પૃ ૧૩), સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તરફની અજ્ઞાનભરી ભક્તિનાં અનિષ્ટ ફલ (પૃ. ૨૬-૨૮), કલાના જ્ઞાનને ગુપ્ત રાખવાની પદ્ધતિ (પૃ. ૩૬), શ્રીનગરની સ્થિતિ (પૃ. ૪૨-૪૭), આધુનિક સુધારાની વિલાસી બાજુ (પૃ. ૬૬-૬૭) વગેરે છે. આ ઉપરાંત ટૂંકી ટૂંકી અભિપ્રાયસૂચક ટીકાઓ તો આખા પુસ્તકમાં વ્યાપી રહેલી છે. આ ન્હાનાંમ્હોટાં વિચારનિવેદનો

ત્રણ દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય : (૧) વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગી કેવી છે ? (૨) પસંદ કરેલા વિષયો વિષેના વિચારોની નિવેદનપદ્ધતિ કેવી છે ? અને (૩) તે વિચારો સ્વયમેવ કેવા પ્રકારના છે ? પસંદ કરેલા વિષયોમાંથી કેટલાક ઉપર આપેલા છે. વધારે અવલોકનશક્તિવાળાને અને વધારે વિચારશીલ પ્રવાસીને સંખ્યામાં આથી વધારે અને ભૂમિકામાં વિશેષ ઉચ્ચ વિષયો મળી આવત એમ કદાચિત્ કોઇને લાગશે ; પરન્તુ જે વિષયો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ઉચ્ચ પ્રકારના છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પસંદ કરાયેલા વિષયોની પ્રસ્તુતતા (Relevancy) લેખકની ઔચિત્યબુદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યાં ને ત્યાં વિચારનિવેદનનો આડંબર કરવો અથવા જ્યાં ને ત્યાં બોધ આપવા મંડી જવું એ ઔચિત્યબુદ્ધિની અને કલાની ન્યૂનતા સૂચવે છે. કલાપી એ ન્યૂનતાના ભોગ નથી બન્યા એ એમને ઓછું માનપ્રદ નથી. કલાપીનાં વિચારનિવેદનોમાં શુષ્ક પીંજણ (Dry Moralising) માટેની અરસિક ઉત્કંઠા નથી ; તેમ નથી તે વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગીમાં કોઇ પ્રકારની કૃત્રિમતા. પસંદ કરાયેલા વિષયો વિષેના વિચારો નિવેદન કરવાની પદ્ધતિપણ સારી અને લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગો વિષેના ત્હેમના ઉભરામાં શું ત્હેમની ઉત્કટ લાગણી છલછલતી નથી ? શ્રીનગરની સ્થિતિનું વર્ણન વાંચતાં વાંચનારનાં હૃદયો શું શોકમાં ગરકાવ થઇ જતાં નથી ? વાંચનારના હૃદયના મર્મભાગોને સ્પર્શતું અને પોતાની લાગણી ત્હેમનામાં

સંક્રાન્ત કરી દેવી એ જો વિચારનિવેદનની સફળ પદ્ધતિ હોય તો તે કલાપીની છે. કલાપીએ નિવેદન કરેલા વિચારો પણ એવા છે કે જે લગભગ સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોની સંમતિ મેળવી શકે. બેશક, તે વિચારોની પાછળ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, ગંભીર ચિન્તન કે વિશાલ વિદ્વત્તા જેવું બહુ જણાતું નથી; પરન્તુ વિદ્વાનને માટેની એ ન્યૂનતાઓ સામાન્ય વાંચકનેમાટે ગુણરૂપ થઇ પડે છે અને પુસ્તકને સ્હેલાઇથી વાંચી શકાય એવું બનાવે છે.

. .

પ્રવાસસાહિત્યનાં ત્રણ આવશ્યક અંગોની દૃષ્ટિથી આપણે આ પુસ્તક તપાસ્યું. હવે આ પુસ્તકની શૈલી વિષે કાંઇક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલીઓના ભેદોપભેદ તપાસી, ગુજરાતના અન્ય ગદ્ય લેખકો સાથે કલાપીની ગદ્યશૈલીની સરખામણી કરી. તે શૈલીના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી. માત્ર ત્હેમના પોતાના બીજા ગદ્યલેખો કરતાં "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી કયાં તત્ત્વોમાં ભિન્ન છે તે સ્હેજ જોઇશું. ટૂંકાં ટૂંકાં અને સુઘટિત વાક્યોવાળી મનોહર શૈલી રા. કાન્ત જાહેર ભાષણોમાં અને લેખોમાં વારંવાર વાપરે છે. એ વાક્યોની હ્હેંક જ કંઇક ઓર હોય છે, અને રા. કાન્તની રસિકતાને લીધે તે ઘણી જ શોભે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતી શૈલીની દૃષ્ટિથી તે શૈલી જરા કૃત્રિમ અને ચાંપલી લાગે છે ખરી, પરન્તુ ત્હેમાં અમુક પ્રકારની રસિકતા, મીઠાશ અને મોહિની લાગે છે એ નિર્વિવાદ છે. એ ગદ્યશૈલીની અસર

ત્રણ દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય : (૧) વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગી કેવી છે ? (૨) પસંદ કરેલા વિષયો વિષેના વિચારોની નિવેદનપદ્ધતિ કેવી છે ? અને (૩) તે વિચારો સ્વયમેવ કેવા પ્રકારના છે ? પસંદ કરેલા વિષયોમાંથી કેટલાક ઉપર આપેલા છે. વધારે અવલોકનશક્તિવાળાને અને વધારે વિચારશીલ પ્રવાસીને સંખ્યામાં આથી વધારે અને ભૂમિકામાં વિશેષ ઉચ્ચ વિષયો મળી આવત એમ કદાચિત્ કોઇને લાગશે ; પરન્તુ જે વિષયો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ઉચ્ચ પ્રકારના છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પસંદ કરાયેલા વિષયોની પ્રસ્તુતતા (Relevancy) લેખકની ઔચિત્યબુદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યાં ને ત્યાં વિચારનિવેદનનો આડંબર કરવો અથવા જ્યાં ને ત્યાં બોધ આપવા મંડી જવું એ ઔચિત્યબુદ્ધિની અને કલાની ન્યૂનતા સૂચવે છે. કલાપી એ ન્યૂનતાના ભોગ નથી બન્યા એ એમને ઓછું માનપ્રદ નથી. કલાપીનાં વિચારનિવેદનોમાં શુષ્ક પીંજણ (Dry Moralising) માટેની અરસિક ઉત્કંઠા નથી ; તેમ નથી તે વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગીમાં કોઇ પ્રકારની કૃત્રિમતા. પસંદ કરાયેલા વિષયો વિષેના વિચારો નિવેદન કરવાની પદ્ધતિપણ સારી અને લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગો વિષેના ત્હેમના ઉભરામાં શું ત્હેમની ઉત્કટ લાગણી છલછલતી નથી ? શ્રીનગરની સ્થિતિનું વર્ણન વાંચતાં વાંચનારનાં હૃદયો શું શોકમાં ગરકાવ થઇ જતાં નથી ? વાંચનારના હૃદયના મર્મભાગોને સ્પર્શવું અને પોતાની લાગણી ત્હેમનામાં

સંક્રાન્ત કરી દેવી એ જો વિચારનિવેદનની સફળ પદ્ધતિ હોય તો તે કલાપીની છે. કલાપીએ નિવેદન કરેલા વિચારો પણ એવા છે કે જે લગભગ સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોની સંમતિ મેળવી શકે. બેશક, તે વિચારોની પાછળ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, ગંભીર ચિન્તન કે વિશાલ વિદ્વત્તા જેવું બહુ જણાતું નથી ; પરન્તુ વિદ્વાનને માટેની એ ન્યૂનતાઓ સામાન્ય વાંચકનેમાટે ગુણરૂપ થઇ પડે છે અને પુસ્તકને સ્હેલાઇથી વાંચી શકાય એવું બનાવે છે.

પ્રવાસસાહિત્યનાં ત્રણ આવશ્યક અંગોની દૃષ્ટિથી આપણે આ પુસ્તક તપાસ્યું. હવે આ પુસ્તકની શૈલી વિષે કંઇક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલીઓના ભેદોપભેદ તપાસી, ગુજરાતના અન્ય ગદ્ય લેખકો સાથે કલાપીની ગદ્યશૈલીની સરખામણી કરી, તે શૈલીના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી. માત્ર ત્હેમના પોતાના બીજા ગદ્યલેખો કરતાં "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી કયાં તત્ત્વોમાં ભિન્ન છે તે સ્હેજ જોઇશું. ટૂંકાં ટૂંકાં અને સુઘટિત વાક્યોવાળી મનોહર શૈલી રા. કાન્ત જાહેર ભાષણોમાં અને લેખોમાં વારંવાર વાપરે છે. એ વાક્યોની લ્હેંક જ કંઇક ઓર હોય છે, અને રા. કાન્તની રસિકતાને લીધે તે ઘણી જ શોભે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતી શૈલીની દૃષ્ટિથી તે શૈલી જરા કૃત્રિમ અને ચાંપલી લાગે છે ખરી, પરન્તુ ત્હેમાં અમુક પ્રકારની રસિકતા, મીઠાશ અને મોહિની લાગે છે એ નિર્વિવાદ છે. એ ગદ્યશૈલીની અસર

કલાપીના કેટલાક ગદ્યલેખોમાં જણાય છે; પરન્તુ "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી તેથી જુદા પ્રકારની છે. ઉક્ત શૈલીના કરતાં "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી ઓછી સુઘટિત, ઓછી મીઠાશવાળી અને ઓછી મનોહર છે, પરન્તુ તે વધારે સાદી, વધારે સુગમ અને વધારે સ્વાભાવિક છે. પ્રસંગોચિત ભાષાગૌરવના ભાગ દૂર રાખીએ તો એકંદરે સંસ્કારી લોકો સામાન્ય વ્યવહારમાં વાપરે છે તેવી શૈલી આ પુસ્તકની છે. શૈલીની સુગમતા એ પણ સામાન્ય વાચકો માટે આ પુસ્તકને આવકાર લાયક બનાવે છે.

હવે માત્ર એક અગત્યની બાબત સૂચવીને આ ઉપોદ્ઘાત સમાપ્ત કરીશું. પુસ્તક વાંચનારના મનમાં લેખકની કેવા પ્રકારની મૂર્ત્તિ સ્ફુરી આવે છે? માત્ર પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત જ ધ્યાન ખેંચે છે કે પ્રવાસી પણ? વાંચનાર! સમેટ ત્હારા વેરાયલા સંસ્કારોને અને આલેખ એ પ્રવાસીનું કલ્પનાચિત્ર. ગરીબ બિચારા સાંઝી લોકોને જૂલ્મથી પીડાતાં જોઇ દુઃખી થતું દયાભીનું હૃદય શું ત્હારા હૃદયને આર્દ્ર બનાવતું નથી? હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગની પડતી જોઇ, કાશ્મીરદેશનું સર્વવ્યાપી અંધેર દેખી, ચીરાઇ જતું દેશભક્ત દિલ ત્હારી દેશભક્તિને સતેજ કરતું નથી? "જીવને હાનિ કર્તા પણ આંખને આનન્દ આપનાર" દૃશ્યો દેખવા સાહસ કરનાર રસિક હૃદય ત્હારામાં સૃષ્ટિલીલાનો ઉપભોગ કર્યા જ કરવાની પ્રબળ અભિલાષા પ્રેરતું નથી?—તો આપ એ હૃદયના પૂજ્ય સ્વામીને

ત્હારી નમ્ર પ્રણમાંજલિ અને દર્શાવ ત્હારી કૃતજ્ઞતા! ઉડી ગયો છે એ મધુરો મયૂર, પણ મોજુદ છે એની કેકાના અમર સુર, ગુજરાત સંગ્રહજે આ ગ્રન્થાવલિ ને સત્કારજે ફરી ફરી એ સુરને.

સોલાપુર,
તા. ૨૧-૭-૧૯૧૨.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

प्रथमावृत्तिनी प्रवेशिका

TO,

CHESTER MACNAUGHTEN, Esqr., M.A,

PRINCIPAL RAJKUMAR COLLEGE.

RAJKOTE.

DEAR SIR,

When you asked me in June last to teach Law and Political Ecconomy to the Thakore Saheb, Lathi, and Kumar Shri Gigawala of Bagsara, I soon found the task easy and interesting. Kalidasa's saying " मणौ वज्र समुत्कीर्णे सूत्रस्ये वास्तिमेगातिः " was exactly applicable to my case. Cutting and polishing of the diamond and boring hole through it was already done by your clever, experienced and masterly hand. My work was as simple as the passing of a thread through a ready made hole.

The satisfactory performance of the assigned duty drew me and your beloved pupils

closer and closer to-gether as time rolled on. Our day's work done, I was often called by the Lathi Thakore to accompany him in his evening rambles. He liked my company because I used to give him the benefit of my knowledge of English and Sanskrit Poetry by quoting verses describing scenes similar to those by which we happened to be surrounded on occasions.

Many a time while wandering by the side of the Randarda reservoir and over the surrounding hills and other rural places, I was struck by the Thakore Saheb's great power of observing and appreciating nature and by his apt remarks thereon. I found him so often rapt up into an exultant and worshipful transe that I could not but be again and again reminded of my favourite poet's following verses :—

"The clouds were touched.
And in their silent faces did he read
Unutterable love. Sound needed none,
Nor any voice of joy ; his spirit drank

The Spectacle ; Sensation, Soul and form
All melted into him ; they swallow'd up
His animal being ; in them did he live,
And by them did he live ; they were his life.
In such access of mind, in such high hour
Of visitation from the living God,
Thought was not ; in enjoyment it expired.
No thanks he breathed; he proffer'd no request;
Rapt into still communion that transcends
The imperfect offices of prayer and praise,
His mind was a thanksgiving to the power
That made him; it was blessedness and love.
He had early learn'd
To reverence the volume which displays
The mystery, the life which cannot die ;
But in the mountains did he *feel* his faith;
There did he see the writing-all things there
Breathed immortality, revolving life,
And greatness still revolving, infinite ;
There littleness was not ; the least of things
Seemed infinite; and there his spir't shaped
Her prospects, nor did he believe,—he *saw,*
What wonder, if his being thus become

its gentry by giving it good and able rulers.

The following maiden attempt of your dear pupil I liked so much and found it so interesting and instructive that besides getting it published in the local paper I got it published in a pamplet form. It reflects credit not only on the writer but more so on the Teaching Staff of the College and especially on you as the head of it. Hoping that the humble offer of it may prove acceptable,

I beg to remain,
Sir,
Yours Obdtly, Ever
N. B. Joshi.

કાશ્મીરનો પ્રવાસ

અથવા

સ્વર્ગનું સ્વપ્નું.

શ્રી જગન્નાથપુરી.
તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૮૯૨.

પ્રિય માસ્તર સાહેબ જોશીજી,

આપને કુદરતી લીલાનું અવલોકન કરવાનો શોખ છે અને મને પણ કુદરતી કૃતિપર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન લખવામાં આનંદ આવે છે. કાશ્મીર દેશ કુદરતી ખુબીનોજ સમુદાય હોવાને લીધે તે વિષે આપને કાંઇક લખવું એવી મારી ઇચ્છા છે.

જે રસ્તે અમે શ્રીનગર ગયા હતા તેજ રસ્તેથી પાછા આવ્યા છીએ: તો એકજ દેખાવનું બે વખત વર્ણન આપવું એ

નીરસ લાગશે; તેથી પહેલાં **શ્રી**નગરનું વર્ણન આપી પછી **રાવ**-**લપિંડી** અને **શ્રી**નગર વચ્ચે રસ્તામાં જે જે સુંદર દેખાવો આવે છે તેનું વર્ણન આપું છું. અને તેની સાથે અમને જેજે હરકત થઇ હતી તેનું પણ ટુંકું બયાન લખું છું.

અમે **શ્રી**નગર અકટોબરની એકત્રીશમી તારીખે સવારે અગિયાર વાગે પહોંચ્યા. અમારાં વાહન, ગાડી અથવા ઘોડાં ન હોતાં પણ અમે એક જાતની હોડીમાં બેઠા હતા. આ હોડીનું તળીયું દરીયામાંની હોડી જેવું હોતું નથી પણ ચપટ હોય છે, કારણકે આ હોડીને **જેલમ** નદીમાં ચાલવાનું છે અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે પાણી છીછરૂં હોવાને લીધે આવું તળીયું રાખવાની જરૂર છે. હોડી પાણીમાં માત્ર એકાદ વેંત ડુબતી રહે છે અને ઉપર ઘાસનું છાપરૂં હોય છે, તેથી સખત પવનના ઝપાટાથી અથવા તોફાનથી ઉંધી વળી જવાની ઘણી ધાસ્તી રહે છે. અમારે સ્હામે પૂર જવાનું હતું, તેથી અમે જ્યાંથી આ હોડીમાં બેઠા ત્યાંથી તેને ખેંચવી પડતી હતી. તેના અગાડીના ભાગમાં એક લાકડું ખોડી રાખે છે અને તેને એક દોરડું બાંધવામાં આવે છે; આ દોરડું ઝાલી હોડીને ખેંચવા માટે ચાર પાંચ માણસો કીનારે ચાલ્યાં જાય છે. અને હોડીને નદીની વચમાં રાખવાને એક માણસ તેના અગાડીના ભાગમાં લાંબો વાંસ લઈ ઉભેલો હોય છે, તે વાંસને તળિયામાં ખોસતો આવે છે અને હોડીને મરજી મુજબ વાળે છે. આ ખલાસીઓને કાશ્મીરમાં **માંજી** કહે છે અને હોડીને **કિસ્તી** કહે છે. અમારે આવી **કિસ્તી**માં આશરે

એંશી માઇલ મુસાફરી કરવાની હતી. એકમાં કુમારશ્રી ગીગા-વાળા, હું અને અમારા પાસવાનો હતા, બીજીમાં પ્રાણજીવનભાઇ અને એમનાં માણસો, ત્રીજીમાં રસોઇયા અને રસોડાનો સામાન અને ચોથીમાં બધો સામાન અને કેટલાંક માણસો. એકેક કિ-સ્તીનું દર માસે પંદર રૂપીયા ભાડું ઠરાવેલું હતું.

જે જગ્યાએ અમો કિસ્તીમાં બેઠા હતા ત્યાં અમારી બ-રદાસ્ત માટે રાજ્ય તરફથી એક બ્રાહ્મણ મોકલવામાં આવ્યો હતો. આવા બ્રાહ્મણો કાશ્મીરમાં ઘણા છે, અને તેઓ પંડિત કહેવાય છે. જે પંડિત અમારી બરદાસ્ત માટે આવેલ હતો તેનું નામ વાસકાક હતું, પણ પાછળથી અમે એનું નામ કાગવાસ પાડયું હતું. આ પંડિત અમારી સાથે ચાલ્યો. કિસ્તીવાળાએ કહ્યું કેઃ જો માંજી લોકો વધારે હશે તો અમે તમને શ્રીનગર એક દિવસ વહેલા પહોંચાડીશું. માંજી લાવવાનું કામ પંડિતને સોંપ્યું. પંડિત ત્રીસચાલીશ માણસોને પકડી લાવ્યો, પણ સવારે તો અમે એકે માંજી જોયો નહિ. બીજે દિવસે પણ એટલાંજ માણસોને પકડી લાવ્યો અને સવારે ચાર માણસો રહ્યાં. બીજાં કયાં ગયાં ? અગાડીને દિવસે લાવેલ માણસમાંથી કામ કરવા એક્કે કેમ ન આવ્યું ? અમે પંડતિને કહ્યું હતું કે અમે એ લોકોને પૈસા આપશું; પણ પંડિતો ગરીબ લોકોને એક પાઇ પરખાવતા નથી. જે લોકોને તે પકડી લાવ્યો હતો તેઓમાંના દરેક પાસેથી તેણે પા પા અડધો અડધો રૂપિયો લઈ છોડી મુકયા. આ લોકો આવી રીતે પંડિતોનાં ગજવાં શામાટે ભરે

છે ? રાજ્યમાં કર્તા હર્તા **પંડિતોજ** છે. તેની સ્હામેની ફરિયાદ કોઇ સાંભળે નહિ. **માંજી** લોકો ગરીબ અણસમજુ: તેઓ બીચારા માથે છપ્પનના પાટા પડે છે. તેઓની સ્થિતિ ગુલામ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. **પંડિતો** વેઠે કામ કરાવે છે, કામ ન કરે તો માર મારે છે. આવો એક **માંજી** અમારી હોડી ખેંચતો હતો તેણે અમને આ બધી વાત કરી. એ સિવાય પણ આ વાત સાચી માનવાને અમને ઘણાં કારણો મળ્યાં હતાં. એક વખત તો અમે **માંજી** લોકોને ભાગી જતાં, આ પંડિતને તેની પાછળ પડતાં, અને માર મારતાં નજરે જોયો. ત્યાર પછી અમે **પંડિતને** કહી દીધું કે: હવેથી કોઈ **માંજીને** લાવવો નહિં, અને અમારૂં કામ કરવા આણેલા બીચારા ગરીબ **માંજીઓને** ખુશી કરી ઘેર જવા દીધા.

શ્રીનગરના ધોરી રસ્તા, એ **જેલમ** નદી અને તેના ફાંટા છે. આથી ગાડી અને ઘોડાને બદલે વગર રંગેલી કિસ્તીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જોકે **શ્રી**નગરને કુદરતી બક્ષીસ ઘણી સારી મળેલી છે; તોપણ ત્યાંના રહેવાસી ગંદા, ગરીબ અને જંગલી જેવા હોવાને લીધે તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે સમજતા નથી. શેહેર ઘણુંજ ગંદુ છે. સ્વચ્છતા એટલે શું, એ થોડાજ સમજે છે. ગરીબનાં ઝુંપડાં, તવંગરનાં ઘર, તેમજ **માહારાજાના** મહેલપર નળીઆંને બદલે ઘાસથી છવાએલાં માટીનાં છાપરાં હોય છે; તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે શ્રીમંત લોકો ઘાસ કપાવી લીધા ગાલીચા જેવો છાપરાનો દેખાવ રાખે છે અને

પાઘડી બાંધે છે. વિવાહ પ્રસંગમાં પણ આ રંગ બદલતા નથી. વરલાડડો પણ તેજ રંગની અને તેવીજ પાઘડી બાંધે છે. સાધારણ માણસો સુરવાલ પહેરેછે. શરીરપર બદન અને તેનાપર એક લાંબો, પગની ઘુંટી સુધી નીચો લટકતો ઝબ્બો પહેરે છે. આ ઝબ્બાની બ્હાં ઘણી લાંબી અને પકતી હોય છે, તેથી હાથ બીલકુલ બહાર દેખાતા નથી. કામ કરવું હોય ત્યારે બ્હાંને ઉંચી ચડાવી બેવડી કરી લે છે. કેટલાએક પંડિતો સુરવાલ પહેરે છે અને ઘણા માત્ર લંગોટી જ રાખે છે, કેમકે ઝબ્ભો ઘણોજ લાંબો હોય છે. હવે કેટલીક જગ્યાએ કોટ પેંટલૂન પણ નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ જેવાંજ કપડાં પહેરે છે, પણ માથે એક સફેદ વ્હોરાના જેવી ટોપી ઘાલે છે. આ અતિશય બેડોળ લાગે છે. ઘરેણાં બહુજ થોડાં રાખે છે.

શ્રીનગરની હવા વીલાયતના જેવી છે. કેટલાકનું મત એવું છે કે મદિરાપાન કાસ્મીરમાં ન કરે તો માણસને હરકત થાય, અને માણસ હમેશાં નાહી શકે નહિ. આમ કહેનારા દારૂના શોખી, આળસુ કે અજાણ્યાજ હોવા જોઇએ. વીલાયતમાં તેમજ કાસ્મીરમાં એવાં માણસો ઘણાં છે કે જે મદિરાનો સ્પર્શ પણ કદી કરતા નથી. અમે હમેશાં નિયમસર કાસ્મીરમાં વગર હરકતે નાહી શકતા, મદિરા પીવાની કોઇપણ વખતે કોઇને જરૂર પડી નહોતી અને આનંદથી બહાર હરીફરી શકતા હતા.

કાસ્મીરમાં મુસાફરી કરનારા માણસને કઇ કઇ બાબતની જરૂર પડે છે તે અમે પૂરૂં જાણી શકયા નથી, કારણ કે અમે

કાશ્મીરનો ઘણોજ થોડો ભાગ જોઇ શકયા હતા ; તોપણ અમને નીચેની વસ્તુઓની ઘણી જરૂર પડી હતી :—

૧—ગરમ કપડાં, ઓઢવાને શાલો અથવા બંડુસ.

૨—સંકેલાય તેવા પલંગો અને ન્હાનાં પાતળાં ગાદલાં.

૩—પાયખાનાનો તંબુ. જે માણસ હૉટેલ અથવા ડૉક બંગલામાં ન ખાઇ શકતો હોય તેણે એક બીજો રસોડાનો તંબુ પણ રાખવો જોઇએ. એક બે દિવસનું સીધું પણ સાથેજ રાખવાની જરૂર છે. દરેક મુકામે મજાના ડૉક બંગલા છે. તેમાં હૉટેલની માફકજ જમવાની અને રહેવાની સારી સોઇ છે. જ્યાંથી જેલમ નદી પર કિસ્તીમાં મુસાફરી કરવી પડે છે ત્યાંથી સીધું સાથે રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. માંઝી લોકો ઘણાજ સારા માણસો છે નોકર કરતાં પણ વિશેપ આજ્ઞાંકિત છે. વળી ભલા અને હાથના ચોખ્ખા છે. આ લોકો મુસલમાન છે અને રાંધી પણ આપે છે. જેને મુસલમાનોના હાથે રાંધેલું ન ખપતું હોય તેણે રસોઇઆ સાથે રાખવા જોઇએ.

૪—કાશ્મીરમાં અમે ભેંશો ક્યાંઇ જોઇ નહિ. દુધ ગાયોનું મળેછે. ઘી અને માખણ આળા ચામડામાં ભરી રાખે છે તેથી ઘણાંજ ખરાબ, કડવાં અને દુર્ગંધી હોય છે. અમને ઘી અને માખણ વિના ઘણી અડચણ પડી

હતી. કાશ્મીરના દરેક મુસાફરે આ બે ચીજો હમેશાં સાથે રાખવી.

રાવળપીંડીથી બારામુલ્લાં સુધી ટાંગા ભાડે મળી શકે છે. આ ઉત્તમ વાહન છે, તે અમને મળી શક્યું નહિ, કારણ કે વાયસરૉયને માટે બધા ટાંગા રાખેલા હતા. અમે ફેટન ગાડીમાં બારામુલ્લાં સુધી ગયા. સામાન અને માણસોને માટે એકા ભાડે કર્યા હતા, આ એકાનાં ટટ્ટુ ઘણાંજ ખરાબ હોય છે; એકા ન્હાના અને ખળભળી ગયેલ હોય છે, અને હાંકનાર બેદરકાર હોય છે. જો સામાન પંદર અથવા સોળ દિવસ અગાડીથી ચલાવી શકાય તેમ હોય તો ગાડાં અથવા કરાંચીઓ પણ મળે છે, આ કરાંચીના બળદોને રાશ હોતી નથી, પણ હાંકનાર લાકડીથી બળદને ડાબી જમણી તરફ વાળે છે. પર્વત પરના આડા અવળા અને સાંકડા રસ્તામાં આ ભયંકર છે.

કાશ્મીરમાં જવાનો ખરો વખત વસંતજ છે. એ ઋતુમાં હિમાલયમાંથી ઉતરતી, પછડાતી, ઉછળતી નદીઓ ઘણા જ જોસથી વહે છે. પર્વતો ઝરણથી છલકાતા દેખાય છે. ડુંગરો અને ખીણોપર વનસ્પતિના ગાલિચા પથરાઇ ગયેલા હોય છે. વળી ટાઢ પણ ઓછી હોય છે. જે ઋતુમાં અમે કાશ્મીરમાં ગયા તેમાં ફળ ફુલાદિ ઉલી ગયાં હતાં, અને ઠંડી પણ સખત હતી. વાઇસરૉય તેજ વખતે કાશ્મીર હતા તેથી અમારા ધારવા પ્રમાણે અમે જઇ શકયા નહિ. રાવળપીંડીમાં અમારે લગભગ બાર દિવસ પડયું રહેવું પડયું. અમારે આખો હિંદુસ્તાન છ

માસમાં જોવાનો હતો અને કાશ્મીરમાં ઘણી ટાઢ હોવાને લીધે અમને વધારે રોકાવું અને વધારે જોવું પરવડયું નહિ. આમ થવાથી અમે **નાગાપર્વત**, **માનસબલ**, **માર્તંડ**, **અવંતિપુરનાં** મંદિરો, અનંગનાથ, ઇસ્લામાબાદ અને પૃથ્વીના **સ્વર્ગ** જેવા કાશ્મીર દેશના એવાજ બીજા અતિ રમણીય પ્રદેશો જોઇ શક્યા નહિ.

કાશ્મીરની ખુબસુરતી અને મુસીબતો વિષે અમે જેવું વાંચ્યું હતું અને તેથી અમારા મનમાં જેવી કલ્પના હતી તેવું અમે અનુભવ્યું નહિ, તોપણ એ દેશ **સ્વર્ગ**નું પ્રતિબિંબ છે અને ત્યાં જવું કઠિન અને જરા જોખમ ભરેલું છે તેમાં તો કાંઇ શકજ નથી. અલબત મુસીબત વિના **સ્વર્ગ**નાં દર્શન ક્યાંથી થાય?* ખુબસુરતી ઓછી લાગી તેનું કારણ તો એટલુંજ હશે

---

*એ વાક્ય વાંચી મને બંગાલી બાઇ શ્રી **તોરૂદતે** આવોજ વિચાર, પોતે લખેલી "The Royal Ascetic and the Hind" એટલે "રાજર્ષિ અને મૃગી" નામની કવિતામાં બતાવેલ છે તે યાદ આવ્યો છે, તેમાંથી નીચેનો ફકરો આપણા અંગ્રેજી જાણનારા વાંચકોને માટે દાખલ કરૂંછું :—

"Not in seclusion, not apart from all,
Not in a place elected for its peace,
But in the heat and bustle of the world,
'Mid sorrow, sickness, suffering and sin

કે અમે ગયા તે સારી ઋતુ નહોતી. અમે બહુજ થોડું જોયું અને જે કાંઇ જોયું તે પણ ઉતાવળથી. મુસીબત ઓછી પડી તેનું કારણ એજ કે વાઇસરૉયને લીધે રસ્તા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતા. વળી જે સડક પર અમે ચાલ્યા હતા તે નવી બાંધેલી હતી. અમે કેટલાક દેખાવો એવા જોયા કે જે કલ્પનામાં પણ અગાડી નહોતા, અને મુસીબતો પણ એટલી ભોગવવી પડી કે જેથી એ ત્રણ જીવની હાનિ થાત. ગમે તેમ હોય તોપણ મને તો એમજ લાગ્યું કે : કોઇ પણ સારી અથવા ખરાબ બાબતનો, ભોક્તા થયા પહેલાં જે વિચાર હોયછે તેમાં ભોક્તા થયા પછી ઘણોજ ઘટારો થાયછે.† અહીંની ભાષા જુદી-

---

Must he still labour with a loving soul
Who strives to enter thro' the narrow gate."

એ બંગાલી બાઇ આ દેશમાં પેદા થયેલાં સ્ત્રી રત્નોમાં પહેલો નંબર પામે એવાં વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળાં હતાં. અમારાં દુર્ભાગ્યે એ પૂરાં વીશ વર્ષ જીવવા પામ્યાં નહિ, તોપણ આટલી નાની ઉમરમાં બંગાલી સંસ્કૃત વગેરે દેશી ભાષામાં તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં "Sheaf gleaned from French Field" વગેરે જેવા પંડિતમાન્ય સરસ અને માર્મિક મોટા ગ્રંથો તેણે લખેલા છે. N. B. J.

†" આવાજ વિચાર પ્રખ્યાત આંગ્લ ભૌમ કવિ વર્ડઝવર્થે પોતાના " Yarrow unvisited " and " Yarrow

જ છે. હિંદુસ્તાની ભાષા ઘણા માણસો સમજી શકેછે. રાજ્યનું દફતર ફારસી ભાષામાં રાખવામાં આવેછે.

તા. ૧-૧૧-૮૧:—આજ અમે કાંઇ જોવા ગયા નહોતા. આજ દીવાળી હતી. દીવાળીનો મહિમા આ દેશમાં ઘણોજ થોડો છે.

---

visited " એ બે વાક્યોમાં (કાવ્યોમાં) બતાવેલ છે. તેઓ યારો જોયા પહેલાં લખેછે ;—

"Be Yarrow stream unseen unknown;
It *must*, or *we* shall *rue* it :
We have a vision of our own,
Ah ! why should we undo it ?
The treasured dreams of times long past,
We will keep them, winsome Marrow !
For when we're there, although 'tis fair,
'T will be another Yarrow !"

અને એ જોયા પછી એઓ નીચે મુજબ ઉદ્ગાર કાઢે છે :

"And is this—Yarrow?—This the stream
Of which my fancy cherish'd
So faithfully, a waking dream,
An image that hath perished?" N. B. J.

૨. દીવાળી હોવાને લીધે આજ કાંઇક ગમત કરવાને અને અહિંનું ગાયન કેવું હશે તે જીજ્ઞાસાથી આજ રાતે અમે ચાર ગવૈયા બોલાવ્યા. તેઓ આવ્યા ત્યાર પહેલાં અમે વાળુ કરી લીધું. અમે એક ઢોલીઆ પર બેઠા અને તેઓ ગાવા લાગ્યા. તેઓ શું ગાયછે તે અમે જરા પણ સમજી શક્યા નહિ. તેઓની પાસે તીવ્ર અને ઝીણા અવાજનાં રાવણહથ્થા જેવાં વાજાં હતાં. તેઓ મોટે સાદે ગાતા હતા. તે વખતે યમરાજના દૂતોનું ભાન થતું હતું, કેમકે, તેઓ ઘણાજ કદાવર હતા અને તેઓનો અવાજ ઘેરો હતો. થોડો વખત આ કાશ્મીરી ગાયન સાંભળી અમે સૂઇ રહ્યા.

તા. ૨-૧૧-૮૧:—આજ બેસતા વર્ષનો તહેવાર હતો તેથી અમે સૌ વહેલા ઊઠયા. ગંગરી અથવા ન્હાની સગડી છાતી આગળ રાખી ઊતાવળથી નિત્ય કર્મ કરવા લાગી ગયા.

અગિયાર વાગે કાશ્મીરના રેસીડન્ટ કર્નલ પ્લિડોને મળવા ગયા. તે ઘણાજ વૃદ્ધ ને ભલા માણસ છે. અમને શ્રીનગરની કેટલીક સુંદર જગ્યાઓ બતાવવામાં રેસિડેન્સી વકીલ લાલા જયકિસનદાસ મદદ આપશે એમ રેસીડેન્ટે કહ્યું. વાઇસરૉય પાંચમી તારીખે શ્રીનગર આવવાના હતા, તેથી એમની મુલાકાત લેવા અમારો વિચાર થયો. રેસીડંટને અમારી આ ઇચ્છા જણાવી તેથી તેણે કહ્યું કે વાઇસરૉયના ફોરિન સેક્રેટરી સર ડ્યુરેંડ તે ગોઠવણ કરી આપશે. રેસિડંટની રજા લઇ તુરતજ લાલા જયકિસનદાસ મારફત સર ડ્યુરેંડને મળવાનો વખત પૂછાવ્યો. અમે

અમારી કિસ્તી સુધી નહોતા પહોંચ્યા તેટલા વખતમાં **લાલા જયકિસનદાસે** આવી કહ્યું કે: **સર ડયુરેન્ડ** સાહેબ હમણાંજ મુલાકાત લેશે, તેથી અમે જ્યાં તેઓ ઉતર્યા હતા ત્યાં ગયા. થોડાજ વખતમાં તેઓ આવ્યા. **વાઇસરૉયની** મુલાકાત વિષે પુછતાં એમણે કહ્યું કે: હું એઓ સાહેબને પૂછી જોઇશ. પછી કેટલીક વાતચીત કરી અમે રજા લીધી, ઉતારે આવ્યા અને જમ્યા.

અમે દૂધ લેવા એક માણસ મોકલતા હતા. તે માણસ દૂધ દોવરાવતી વખત ગાય પાસેજ રહેતો છતાં દૂધ પાતળું આવતું. આમ થવાનું કારણ થોડો વખત અમે સમજી શકયા નહિ. પણ પછી માલુમ પડ્યું કે, ગૌલી દોતી વખત એક ચામડાની નળી ઝભ્ભા નાચે રાખે છે. તેમાં પાણી ભરી રાખે છે અને દોતી વખત આ નળીના મ્હોંમાંથી થોડું થોડું પાણી દોમમાં જવા દેછે. અહો! અસંતોષ અને લોભ માણસને કેવાં નીચ કૃત્યો શીખવે છે! * લાલચથી માણસની બુદ્ધિ કેવી ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે! દ્રવ્યની લાલસા મનુષ્યના બ્રહ્મતુલ્ય શુદ્ધ ચેતન **આત્માને** કેવો તુચ્છ બનાવી દે છે! સ્વાર્થ અંતઃકરણને કેવું અશુદ્ધ કરી નાખે છે! હૃદય અનીતિથી કેવું ભ્રષ્ટ અને અવિચારી બની જાય છે! નીતિનો માર્ગ એક વખતજ જરા પણ ઉલ્લંઘન કર્યા પછી માણસની કેવી પશુવત્ સ્થિતિ થઇ

જાય છે! એક દુષ્ટ કૃત્ય સિદ્ધ કરવા બીજાં હજાર પાપ કરવાં પડે છે. આ ક્ષણભંગુર દેહને બહુજ થોડું જોઇએ છીએ, છતાં ઇંદ્રિય સુખની તૃષ્ણામાં લપટાઇ જઇ માણસ શું શું કૃત્ય ન કરે! આ એક ધન લોભી માણસ શું નહિ સમજતો હોય કે બીજાને છેતરવા જતાં હું જ છેતરાઉં છું! ઇશ્વરનો ગુનેહગાર થાઊં છું! મારી સાખ હલકી થવાથી મને અતિશય નુકસાન થાય છે! તેની ચોરી પકડાઇ ત્યારે પણ તેને પોતાનાં આવાં કપટી કર્મનો ત્યાગ કરવાની શું ઇચ્છા નહિ થઇ હોય? ખરેખાત, તેને પણ સ્મશાન વૈરાગ્ય થયો હશેજ, પણ એ ક્યાં સુધી? દુરાચરણથી પેટ ભરનારા ક્ષુદ્ર જનોને વળી કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું!

સાંજે અમે **બહારશાહ** અને **સમદશાહ**ની દુકાને **કાશ્મીરી પશ્મિના** અને શાલો જોવા ગયા. આ શાલો એવી તો ટકાઉ અને સુંદર બને છે કે તેની જોડ સૃષ્ટિમાં બીજે ક્યાંઇ છેજ નહિ. ક્યાં આ જંગલી દેશ અને ક્યાં આ અલૌકિક કારીગિરી! ઉદ્યોગ શું ન કરે! પ્રયત્નથી પશુ પક્ષિઓ પણ સારૂં કામ કરે છે તો આ જંગલી **કાશ્મીર**નાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઇ! હે! **હિંદુસ્તાન**! તારી કારીગિરીને તું શામાટે ઉત્તેજન નથી આપતો? તારાં બચ્ચાંને તું કુશલ શામાટે નથી બનાવતો? કુદરત તો તારાપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એજ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે. જુલ્મની અંધારી રાત્રિ તો ગઇ છે. શત્રુઓનાં વાદળાં અદ્રશ્ય થઇ ગયાં છે. ઘાણુ

વાળતી તરવાર, રુધિરની નદીઓ ચલાવનારી સાંગો અને બરછીઓ હવે દીવાલ પરજ દેખાય છે! તેતો હવે તારાં રમકડાં બની ગયાં છે, હવે તેનાથી ધાસ્તી રાખવાનું કાંઇ કારણ નથી. દુઃસ્વપ્નો દૂર થયાં છે, પ્રભાત થયું છે, પ્રહર એક સૂર્ય ચડી ગયો છે, અંધકારનો નાશ થયો છે, સોનાનાં નળિયાં થઇ ગયાં છે: હવે આંખ ઊઘાડ, ઊભોથા, કામે લાગ. તારા જે ભાઇઓ તને મદદ આપેછે તેઓનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કોશીશ કર. બ્રહ્માંડચક્ર પણ એક નિશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ કરે છે. તારા સોબતીઓમાં તું સર્વોત્તમ હતો. હવે નીચે પડયો છે તેથી આંસું પાડવાનું નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઇશ. તને ઊંચો કરવા તારા ભાઇઓ કોશિશ કર્યાજ કરે છે, પણ જ્યાં સુધી તું જરા પણ જોર નહિ કરે ત્યાં સુધી કાંઇ ફાયદો થવાનો નથી. પૂછલેલ બળદ પણ મદદ મળે ત્યારે બળ કરી ઊભો થાય છે. તારાં કલા કૌશલ્યનો લય નથી થયો, તેનું તેજ હજી ક્યાંક ક્યાંક ચળકી રહેછે. તેને મૂલ રૂપ પકડતાં વધારે વખત લાગશે નહિ. આ બાબતમાં વધારે લખવું એ હાલ જરૂરનું નથી. આટલું લખવાનું એજ કારણ છે કે, એક વસ્તુ જોઇ મારા મનમાં શું અસર થઇ તે આપ જાણો.

આ દુકાનો જોઇ અમે કિસ્તીમાં બેઠા અને પાછા અમારે ઉતારે આવ્યા. ઉતારાની ગોઠવણ માહારાજા તરફથી થઇ હતી, અમારા સાંભળવા પ્રમાણે અમારો ઉતારો બીજા બધા ઉતારા કરતાં સારો હતો તોપણ તેમાં સેંકડો ઊંદરનાં દર હતાં. આ

ઉપરથી આ ઉતારાથી ઊતરતા દરજ્જાનાં ઘર કેવાં હશે તેની સહજ કલ્પના થઇ શકશે.

તા. ૩-૧૧-૯૧:—આજ મારી તબીઅત નાદુરસ્ત હતી તેથી અમે બહાર ફરવા જઇ શકયા નહિ, તોપણ કેટલાક વેપારીઓ કાશ્મીરમાં બનાવેલાં કેટલાંક રૂપાનાં અને ત્રાંબાનાં વાસણો અમારે ઉતારે લઇ આવ્યા હતા તે જોયાં. નકશીનું કામ ઘણુંજ વખાણવા લાયક હતું. કાશ્મીરની આ કારીગિરી ભુજના નકશીના કામની બરાબરી કરી શકે તેવીજ છે.

તા. ૪-૧૧-૯૧:—આજ મારી તબીયત સારી હતી. સૂર્યોદય થયો ત્યાર પછી ટાઢે થરથરતા બીછાનામાંથી ઉઠી, ગંગરીઓ ખોળામાં રાખી, દાતણ પાણી, સ્નાન વિગેરે નિત્ય કર્મ કરી, અને મિત્રોને કાગળ લખી જમી લીધું. બાર વાગ્યા હતા, સૂર્ય માથા પર આવ્યો હતો, તોપણ ઠંડી લાગતી હતી, તેથી ગરમ કપડાં પેહેરી લીધાં અને અમારી સોબતી ગંગરીઓ પણ કિસ્તીમાં સાથે રાખી લીધી. અમારે ડાલસરોવર જોવા જવું હતું. કિસ્તી ચાલવા લાગી, માંજીઓ હલેસાં મારવા લાગ્યા અને જ્યારે બીજી કિસ્તી નજરે પડતી ત્યારે સરત કર્યા વિના રહેતા નહિ. આ પ્રમાણે સરત કરતાં કોઇ વખત એકાદ માંજી પાણીમાં ગબડી પડેછે. એક વખત અમારા જોવામાં પણ આવો પ્રસંગ આવ્યો હતો. અમારા ઉતારાથી આ સરોવર ચાર માઇલ દૂર હતું. ચોતરફ સુંદર દેખાવો જોતા જોતા બે કલાકની અંદર સરોવર પાસે પહોંચી ગયા.

અહો ! આ બિચારા માંઝીઓ માત્ર કાસ્મીરી જાર જેવા ચોખા, કમળની ડાંડલીઓ અને પાણીમાં ઉગતા કેટલાક છોડો પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. દિવસમાં એકજ વખત પકાવે છે અને પછી ટાઢું અનાજ ખાય છે. પંડિતોની લાકડીયો, ગાળો, અને જુલ્મ સહન કરે છે, વળી કાસ્મીર-માં શિયાળાની સરદીમાં માત્ર એક ફાટેલો ઝભ્ભોજ પેહેરે છે છતાં તેઓની અજ્ઞાન અવસ્થાને લીધે તેઓ આને દુઃખ માનતા નથી, નફિકરા રહે છે અને પશુની માફક મજુરી કર્યા કરે છે.

સરોવરની અથવા સ્વર્ગની અંદર દાખલ થયા. પાણી પર કોમળ નીલા અને જરદવેલા, તેનાં કુમળાં, સુંદર અને પોપટિયા રંગનાં પાંદડાં, કેટલીક જગ્યાએ મખમલ જેવો

દીસતો લીસો ચળકતો શેવાળ, અને કમલનાં નાનાં, ગોલ, લીલાં અને સુકાઇ ગયેલાં સોનેરી રંગનાં, અડાળીનાં આકારનાં પાનો છવાઇ ગયેલાં હોય છે; તેઓ પર નાનાં, મોટાં, લાંબાં, અને ગોલ, ચળકતાં, આમ તેમ રડતાં, ઘડીમાં મળી જતાં અને ઘડીમાં છૂટાં પડતાં સુશોભિત જલબિંદુઓ આકાશ-પરના ખરતા તારાગણ અને અચલ ગૃહો જેવાં ભાસે છે. આ પાણીનાં ટીપાં અને આ પાન, ઘણે દીવસે ઘેર આવતા ભાઇને વધાવવાને જેમ બેને સાચાં મોતીથી સોનાનો થાળ ભરી હાથમાં રાખ્યો હોય તેવાં, વર્ષા ઋતુના અંધારા દિ-વસમાં કાળા ભીલોએ ઘીટ જંગલના મદમત્ત વનગજોનાં ગંડસ્થલમાં તરવારોના પ્રહાર કરી લોહીથી ખરડાઇ ગયેલી રકાબીયોમાં મુક્તાફળ કાઢી લીધાં હોય તેવાં, અથવા રાતે જોસભર પડતા વરસાદનાં કણો જેવા વિજળીથી ચળકે છે તેવાં, નજરે પડે છે. તેઓના પર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તેથી તેઓ યુદ્ધ કરતાં પડેલાં કોઇ પૃથ્વીપતિનાં જડાવ કર્ણ પલ્લવ અથવા શરદ ઋતુની ચાંદનીની રાતે શ્રીકૃષ્ણે કરેલી રાસક્રીડા સમાપ્ત થયા પછી તે જગાએ પડી રહેલાં ગોપ વધૂઓનાં રત્ન જડિત રત્ન પ્રભાથી ભરાઇ ગયેલાં ગાળાવાળાં નૂપુર જેવાં દીસે છે. તેઓમાં સૂર્યનાં સેંકડો બિંબ પડે છે, તેથી પ્રલય સમયના બ્રહ્માંડ જેવાં ભાસે છે. હલેસાંથી પાણીની શીતલ ફરફર ઉડે છે, અને તેમાં સૂર્યનો તડકો પડવાથી આમતેમ દોડતાં, ઘડીમાં દ્રષ્ટિમાં પડતાં અને ઘડીમાં અદ્દશ્ય થઇ જતાં, વિચિત્ર આકારનાં અનેક ઈંદ્ર ધનુષો રચાય છે.

અમે જે ટટ્ટુપર બેઠા હતા તે કાશ્મીરી હતાં. આ ટટ્ટુ કદમાં નાનાં પણ મજબુત હોય છે, ડુંગર પર ઝડપથી અને સંભાળ રાખી ચડી જાય છે, ખચ્ચરપર રા. રા. રૂપશંકરભાઇ જે કુમાર શ્રી **ગીગાભાઇ** સાથે આવ્યા છે તે બેઠા હતા. ખચ્ચરને આ ઘોડાં સાથે દોડતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી અને વારંવાર અટકતું હતું તોપણ સોટીથી જરા શીખામણ આપવામાં આવતી ત્યારે દોડવા લાગતું હતું. આ પણ એક નવું **વિમાન**!

"આહા, આ ઝાડનું પ્રતિબિંબ તળાવમાં કેવું મનહર દીસે છે! આ વાદળાંનો રંગ કેવો વિચિત્ર દેખાય છે! જુઓ! જુઓ! ત્યાં તે ટેકરીપરના બરફનો રંગ વાદળું ખશી જવાથી, એકદમ કેવો બદલાઇ ગયો! જમણા હાથ તરફના ડુંગરપર, જુઓ તો ખરા! કેવા વિચિત્ર આકારનું વાદળું છવરાઇ ગયું છે! અને ત્યાં પણ કેવાં નાનાં નાનાં વાદળાં દોડા દોડ કરે છે!" આવી આવી આનંદની વાતો કરતા કરતા કલઇના પત્રાંના બનાવેલા એક દરવજાની પાસે અમે આવી પહોંચ્યા. આ દરવજો **શાલેમ્હાર** બાગનો હતો. આ બાગની આસપાસ એક દીવાલ છે, તેની અંદર અમે ગયા. અગાડી જોયેલા બાગ જેવોજ આ બાગનો દેખાવ છે. અમે સાંભળ્યું હતું કે અહિ **શાહજહાંનુ** એક ઘણું સારૂં તખ્ત છે. માળીને તે બતાવવા કહ્યું, તે અમને એક સુંદર બંગલામાં લઇ ગયો પણ તખ્ત અમે કયાંઇ જોયું નહિ. માળીને પુછતાં માલુમ પડ્યું કે આ બંગલો તેજ તખ્ત કહેવાય છે. આ

બાગમાં આમતેમ ફરી અમે બહાર નીકળ્યા. અને ટટ્ટુપર બેશી કિસ્તી તરફ ચાલ્યા. આ બાગના દરવજ્જા સુધી એક નહેર ખોદેલી છે પણ તેમાં માત્ર વસંત ઋતુમાંજ પાણી રહે છે. વસંતમાં પાણી દરેક જગાએ વધારે હોય છે કેમકે તે વખતે પર્વતપરના બરફ પીગળે છે. આ સુકાઇ ગયેલી નહેરની બન્ને બાજુએ ચીનારના ઝાડની સિદ્ધી હાર છે. આ વૃક્ષોની સુંદર ઘટા નીચે અમે ઘોડાંને દોડાવતા ચોતરપ આવેલ ખુબસુરત દેખાવોપર નજર ફેરવતા ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે કિસ્તી ચાલી શકે તેટલું પાણી આવ્યું. અહિં અમારી કિસ્તીઓ તૈયાર હતી તેથી ઘોડાપરથી ઉતરી, તેઓને બાબુ કાળીદાસને ઘેર લઇ જવા ખાસદારોને કહી કિસ્તીમાં બેઠા. ને નસીમબાગ તરફ ચાલ્યા. પાણી પર કમલ અને લુઈ એટલાં ઘીચ ઉગેલાં છે કે માણસો તેના પર ધુળ પાથરી ચિભડાં અને એવી બીજી વનસ્પતિ વાવે છે. આ પ્રદેશ જમીન જેવો દેખાય છે પણ જો કોઇ માણસ અજાણતાં તે ઉપર ઉતરે તો બુડી જાય અને વેલાઓમાં એવો ઘુંચવાઇ જાય કે પાછો બહાર નીકળી કે તરી શકે નહિ. આ તરતી, ત્રિશંકુના સ્વર્ગ જેવી જમીનની અંદર, જ્હાંની કિસ્તી ચાલી શકે તેવી ગલીઓ રાખેલી છે. કમલનાં પાન, લીલી લુઇ, તેપર ઉગેલી વનસ્પતિ, ધુળના કયારા અને પાણીની સડકો અતિશય સુશોભિત અને રમ્ય ભાસે છે.*

---

*કૃત્રિમ રીતે બનાવેલા જમીનના આ ટુકડાઓને તરતા

હોય અને વેદિઓમાંથી ધુમાડાના ગોટા ઊંચા ચડતા હોય, બીજા જન્મેજયે સર્પ કુલનો નાશ કરવા યજ્ઞ આરંભ્યો હોય અને તેથી જાણે ચોતરફ આકાશમાંથી કાળા સર્પનો વરસાદ પડતો હોય, કાળી વેલા જાણે એકદમ પૃથ્વીમાંથી નીસરી ઘુમ્મટ જેવા આકાશે પેર ચારે કોર ચડી જતા હોય, પૃથ્વીને ઘેરી લેવા કલિનું કાળું લશ્કર જાણે આવતુ હોય અથવા ભૂમિના પર્વત ભાગો જાણે મહાપ્રલયના જળમાં ડુબી જતા હોય, તેમ અંધારૂં વ્યાપવા લાગ્યું! નાના મોટા તારા સતેજ થયા અને અંધારાને મદદ આપતા ધુમ્મસમાં ચળકવા લાગ્યા; આકાશ પાસે આવવા લાગ્યું. આગિયા અહિં તહિં ઝબકવા લાગ્યા. ઠંડી પડવા લાગી તેથી અમે ગરમ કપડાં પહેરી કિસ્તીમાં બેશી ગયા. **સાંઝીલોકો** ગંગરીમાં કોલસા ભરવા લાગ્યા.

'ગંગરી' એ શબ્દ વારંવાર વાપરવો પડે છે તેથી તે શબ્દનો ખરો અર્થ સમજવો જોઇએ. માટીના હાંડલી જેવા વાસણની ચારે બાજુ બરૂ ગુંથેલ હોય છે, તેની ઉપર એક નાકું હોય છે. આ વાસણમાં અંગારા ભરી ગરીબ માણસો નાકામાં દોરી નાંખી ટાઢ પડતી હોય છે ત્યારે ઝબ્બાની અંદર ડોકે તેને ટાંગી દે છે. આ ગંગરી બે પૈસાની એક મળી શકે છે. ઘરમાં જેટલાં માણસ હોય છે તેટલીજ ગંગરીયો હોય છે. ન્હાનું બાલક પણ ગંગરી ડોકમાં પહેરી ફર્યા કરે છે. જેમ સુધરેલ હમેશાં હાથમાં સોટી રાખે છે તેમ સાંઝી લોકો ગંગરી હમેશાં સાથેજ રાખે છે.

જે દરવજ્જામાંથી અમે તળાવમાં દાખલ થયા હતા તેજ દરવજ્જામાંથી બહાર નીકળ્યા. આ વખતે કિસ્તી તીરની માફક દરવજ્જા બહાર નીકળી ગઇ, કેમકે પાણીનું તાણ અનુકૂળ હતું. આ તળાવ સારી રીતે જોતાં એક અઠવાડીઊં થાય તે અમે માત્ર એકજ દિવસમાં જોયું! એક સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું! કિસ્તી બજારમાં ચાલવા લાગી, કેટલાક પંડિતોનાં લગ્ન હતાં તેથી સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી તે અમે સાંભળતા સાંભળતા ઉતારા પાસે આવી પહોંચ્યા.

પંડિતાણીઓ જે સફેદ ટોપી પહેરે છે તેમાં બે તરફ ન્હાનાં કાણાં રાખે છે, અને તેની અંદર લાંબા ડોળીયા જેવાં ઘરેણાં પહેરે છે. વળી આ ટોપીપર નાનું ઓઢણું ઓઢે છે. આ રીવાજની મને આજજ ખબર પડી.

રાતના આશરે આઠ વાગે ઉતારે પહોંચ્યા, વાળુ કર્યું અને સગડી (હાથું) માં લાકડાં સળગાવી બીછાનામાં સુતા. સુતાં સુતાં હું વિચાર કરતો હતો કે : કાશ્મીરમાંજ ઈશ્વરની રમણીય રચનાનો વર્ષાદ વર્ષી ગયો છે. વળી હિંદુસ્તાન આવાં સુંદર સ્થલોનો માલીક હોવાથી કેવો ભાગ્યશાલી કહેવાય! વિંધ્યાટવીનો પ્રદેશ પણ કાંઇ ઓછી ખુબી વાળો ગણાતો નથી, અને ભવભૂતિ, કાલિદાસાદિ કવિઓની અગાધ કલ્પના શક્તિનું પણ આજ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય મુલ કારણ છે. પણ અતિશય થવાથી કઈ વસ્તુ હાનિ કરતી નથી? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં ઓછા થયા છે? આર્યાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્યલીલાથી માણસોની કલ્પનાશકિત અતિશય વધી

ગઇ અને તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઇ! અને માણસો વહેમીલાં થઇ ગયાં.* કાલિના બલિદાનાર્થે હજારો માણસના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીડા અને ભૂતપલિતથી સેંકડો માણસો રીબાય છે, આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે, કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારપર ભૈરવજપ ખાઇ, હિમાલયમાં ગળી, કમલપૂજા અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અજ્ઞાની અને વહેમી આર્ય બંધુઓએ કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મઘાત કરેલ છે! કુદરત સામે બાથ ભીડવા શક્તિમાન ન હોવાથી હજારો જડવસ્તુઓને ઇશ્વિરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે અને પૂજેલ છે. પરમબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધુન્ન હવે મગજમાંથી દૂર થવા લાગી છે, તોપણ દૃઢ આગ્રહથી હીંમત રાખી એક કાર્ય પાછળ મંડયા રહેવું એ બ્રીટનોની ખાસીયત હજી હીંદુ ભાઇઓથી ઘણી દૂર રહેલી છે. અલબત ક્યાંઇ ક્યાંઇ આ ગુણ પણ ચમત્કારો

---

*જે જે દેશોમાં સૃષ્ટિ ચમત્કારો અને સૃષ્ટિ રચના ભવ્ય અને ઉગ્ર હોય છે ત્યાંના રહીશ વહેમિલા અને નબળા મનના શામાટે હોય છે એનો ખુલાસો ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા લઇને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનાર Buckle સાહેબે પોતાના 'History of Civilization' એટલે 'સુધારાનો ઇતિહાસ' નામના વિદ્વત્તા અને શોધ ભરેલા પુસ્તકમાં બતાવેલ છે.

N. B J.

સંકેલી કામે લાગ્યા ; પરભાતીઓ ગાવા લાગ્યા અને ચુલા પાસે તાપવા બેશી ગયા. ધીમે ધીમે અજવાળું ઓરડામાં આવ્યું એટલે અમે પણ ઉઠયા, બે ત્રણ **માંઝી**ઓને બોલાવી " ડાક ધરકું જાકે સબ કાગઝ જલદી લાઓ ઔર તાર હોવેતો વ્હોબી લાના ", બીજાને, "બહાર જાકે જલદી ચિરાક તૈયાર કરો", ત્રીજાને "શિકારી તૈયાર રખો દુપેરકું બહાર ફિરને જાનાંહે", આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ બતાવી દીધાં. કમાડ ઉઘાડયાં. તેઓ ગયા. અમે બહાર ઓસરીમાં ખુરશીઓ નખાવી, ગરમ કપડાં પહેરી સગડી આસપાસ દાતણ કરવા બેશી ગયા. પૂર્વ દિશાની લાલાશ, પર્વતો પરનો ગુલાબી દીસતો બરફ, નાના પ્રકારના અવાજ કરતાં આમતેમ ઉડતાં પક્ષિઓ, ઝાકળથી ટપકતાં વૃક્ષો, જરા જરા ઉઘડેલાં જલકણથી છવાયેલ પુષ્પ, ડાળિઓપર પથરાઇ ગયેલી પાણીના મોતીયાથી ચળકતી કરોળિઆની જાળ, લીલું ઘાસ અને તે પર પડેલાં પાણીનાં ટીપાં, ધીમે ધીમે વિખરાતો ધુમ્મસ, ડુંગરપર ફરતાં હસ્તિદલ જેવાં દેખાતાં વાદળાં, નિર્મળ થતું આકાશ, શુક્ર અને બીજા વિરલ વિરલ રહેલા ઝાંખા તારા, પાણીપર ઉડતા કલકલિયા, ખોરડામાંથી નીકળતા ધુમાડાના થોડા [illegible] રહેલા ધુમ્મસ સાથ મળી જતા ગોટા, અને પ્રભાત કાલના એ[illegible]ઓ અનેક સુખકર રમણીય કુદરતી દેખાવો જોઇ આનંદમાં [illegible] પાણી કરી લીધાં. એટલી વારમાં બે ઉંચા ડુંગરે[illegible] શકી ખીણમાં ચળકાટ મારતાં, ચોતરફ ફેલાતાં, માણસોના [illegible]યા અને સાથે વધતાં જતાં સૂર્યના સોનેરી કીરણો નજરે પડ[illegible]ાં માલુમ

આમ્રરસથી છકેલ કોકિલાની કીકી જેવાં લાલવસ્ત્ર ધારણ કરી ભગવાન સૂર્ય દેવતાએ દર્શન દીધાં. સુવર્ણની રેતી જેવો, શરદીમાં વહાલો લાગતો, કમલ વનને વિકસિત કરતો, નદીના પાણીને રંગી નાખતો, બરફના લાલ રંગને ભુસી દેતો તડકો, પૃથ્વી, પહાડ ઝાડ, અને સર્વ વસ્તુપર પથરાઇ ગયો. સૂર્યનો રથ ઊંચો ચડયો, પર્વતો નીચે આવી ગયા, જલની તરંગ પરંપરા ચળકવા લાગી અને ટાઢ જરા ઓછી થઇ તેથી અમે ન્હાવા લાગ્યા. કોઇએ કહ્યું કે "કાગળ લઇ માંઝી આવ્યો" તેથી જલદી કપડાં પહેરી રસોયાને "થાળીને જરા વાર છે" એમ કહી લખવાની ઓરડીમાં દોડી જઇ જલદી જલદી પ્રિય સ્નેહીઓના પ્રિય કુશલ પત્રો વાચ્યા, અને પછી જમી લીધું. મિત્રોને કાગળના જવાબ જલદી જલદી લખી નાખી, કિસ્તીમાં બેશી માંઝી લોકોને કહી દીધું કે: તખ્તે સુલેમાન તરફ શીકારી ચલાવો. તેઓ શીકારી ચલાવ્યા પહેલાં 'ઓ પીર, દસ્તગીર, શહેનશાહ, બાદશાહ' એવા એવા શબ્દો હલેસાંને એક સરખાં નિયમિત કરવા બોલી, કિસ્તી સપાટાબંધ ચલાવવા લાગ્યા. રેસિડન્સિનું મકાન જે અમારા ઉતારાથી બહુ દૂર નહોતું ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી એક માંઝીએ કહ્યું કે, "સાબ, ઇધરસે ચલનાં પડેગા", એક માંઝીને રસ્તો બતાવવા સાથે લઇ તેની પાછળ પાછળ વૃક્ષ ઘટામાં ખાડા ખડીયા કૂદતા કૂદતા, એક નાની કેડીપર એક પછી એક આડા અવળા ચાલવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં ટેકરીની નજદીક આવી ગયા. શ્રીનગર દરિયાની

આ ઊંચે સ્થાનથી આખું **શ્રી**નગર અને ઘણે દૂર સુધીના સુંદર પ્રદેશો નજરે પડે છે. જો કે શેહેરનાં દુર્દશામાં આવી પડેલાં જેવાં ઘર જોવાથી થોડોજ આનંદ મળે છે. પણ ઇશ્વરી કુદરત, ઈંદ્રજાળની માફક આંખને ખેંચી લે છે અને જાગતાં છતાં સ્વપ્નાવસ્થાનું ભાન કરાવે છે. એક બાજુએ નાનાં નાનાં દેખાતાં **સ**ફેદાનાં વૃક્ષોની આડી અવળી હારો, **ચિ**નારના ઝાડની ઠેકાણે ઠેકાણે ઘટા, અહીં તહીં પથરાયેલાં લીલાં અને ભુરાં, ચોરસ, ત્રિકોણી, ગોળ અને એવા અનેક આકારનાં મેદાનો, અને ભાજી પાલાથી ભરપૂર ખેતરો, તેમાં ફરતાં વેંતિયાં માણસ જેવા દીસતા ખેડુતો, ડાલ સરોવર, તેમાં તરતી નાની મોટી વનસ્પતિ, કીનારાપરના બગીચા, વાદળાંથી વધારે કાળો દેખાતો **પ**રિ મહેલ, શહેરમાંની આડી અવળી આસમાની પાણીની સડકો, ઘર બહાર નીકળતા ધુમાડાના ચાલ્યા જતા, ઊંચે ચડતા, વિખરાઇ જતા થાંભલા, ઘાસથી છવાએલ છાપરાં, અને બીજી બાજુએ ખીણમાં ધીમે ધીમે સર્પાકારે ચાલી આવતી **જે**મલ નદી, મુસાફરી બંગલા, વાદળાં અને બરફથી ઢંકાયેલી, દૃષ્ટિ મર્યાદા સુધી લાંબી લાંબી ચાલી જતી, ઊંચી નીચી ધાર અને અણીવાળી, લીલી અને કાળી ટેકરીઓ વાળી પર્વત પરંપરા, અને તેની ઝાડીમાં જુદા જુદા અવાજ કરી ·ડતાં **ચં**ડુલાદિ પક્ષિઓ, દૃષ્ટિએ પડે છે. આ તે પૃથ્વિ ! સ્વગ ! કે કૈલાસ છે ! તેનો **સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવે છે.** ચારે દિશામાં આવાજ અદ્‌ભૂત, દૃષ્ટિને આલ્હાદન આપતા, સૌંદર્યના વિશાલ ભંડાર આવી

રહેલા છે. તેથી ક્યાંથી આંખ ફેરવી ક્યાં જોવું તે સુજતું નથી. આ ઋતુમાં પણ આ દેખાવ આટલું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તો ખેતરોને કેસર અને ધીચ વનસ્પતિથી, દરેક વૃક્ષને ચળકતાં નવપલ્લવ અને ફળોથી, દરેક ઝરણને નિર્મલ, શીત, ખળખળતા જલથી, દરેક મેદાનને લીલા ઘાસથી અને દરેક પર્વતને પુષ્પ, પાન, અને ફુલના નવરંગી ગાલીચાથી ભરી દેતી વસંતમાં આ પ્રદેશો હૃદયપર શું અસર નહિ કરતા હોય ! સર્વદા ધન્ય છે, આવી અનુપમ લીલાને સૃજનાર લીલાને. આવા અકળ અમાનુષિ, અતીગહન, ઈશ્વરી ચમત્કારના રમણીય ભંડારનું પ્રેમ, આનંદ અને આશ્ચર્ય સહિત અવલોકન કરી, મહાદેવનાં ફરીથી દર્શન કરી, ચિત્તવૃત્તિને ત્યાંજ છોડી પાછા વળ્યા. આ વખતે નીચે ઉતરવું હતું તેથી મહેનત ઓછી હતી પણ સંભાળ ઘણીજ રાખવી પડતી હતી, કેમકે પગ લપસ્યો કે, 'રામરામ', ખાઇ પડખે ઘણીજ ઊંડી; તેમાં પડયા તો પાવળું પાણી પણ માગવાનો વખત મળે નહિ. ઢાળ ઘણો છે તેની સંભાળ રાખ્યા છતાં પગ લપસી પડતો હતો અને પાછા ઉભા થતાં પણ જરા મુશ્કેલી પડતી હતી. કેટલાક ખાઇ સામે નજર કરવાને પણ હિમ્મત ધરી શકતા નહોતા. ધીમે ધીમે બધા સાજા સમા ઈશ્વર કૃપાથી નીચે ઉતર્યા અને 'હાશ' કરી કિસ્તીમાં બેશી ગયા. ઉતારે પહોંચ્યા તેટલી વારમાં રાત્રી આવી પહોંચી તેથી વાળુ કરી થાકયાપાકયા જલદી બીછાનામાં પડયા અને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઇ.

તા. ૭-૧૧-૯૧:—સવારે ઊઠ્યા. થાક ઊતરી ગયો હતો. આજ સવારના નવ અને પિસતાળીશ મિનીટે **હીઝ** એક્સેલન્સીને મળવા ગયા. પહેલાં એમના એડિકાંને મળ્યા. એડિકાં **વાઇસરૉય**ને અમે આવ્યા છીએ, એ ખબર આપવા ગયા અને થોડીજ વારમાં એડિકાંની સાથે પોતે પધાર્યા. **વાઇસરૉય** ઘણાજ સરલ અને નમ્ર પ્રકૃતીના હશે એમ અમને આ મુલાકાત પરથી લાગ્યું. **વાઇસરૉય** સાહેબે "તમે ઇંગ્રેજી અભ્યાસ ક્યાં કર્યો છે? મુસાફરી ક્યારથી નીકળ્યા છો? ક્યાં ક્યાં ગયા? શું શું જોયું? ક્યાં ક્યાં જવાના છો?" એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને કેટલીક વાતચીત થયા પછી **રાવ બહાદુરે વાઇસરૉય** સાહેબને કહ્યું કે, "મને આપ નામદાર તરફથી આજ સાલમાં **રાઓ બહાદુર**નો ઇલકાબ મળ્યો છે અને આજ વર્ષમાં આપની સલામનો મને લાભ મળ્યો છે તેથી હું ઘણો ભાગ્યશાલી થયો છું" પછી તુરતજ અમે **વાઇસરૉય** સાહેબની રજા લઇ, આ મુલાકાતમાં એમનાં ભલાઇ, સાદાઇ અને માયાળુ સ્વભાવની વાતો કરતા ઉતારે ગયા.

જમીને બપોરે **કાશ્મીરી** શાલ બનાવવાનું એક કારખાનું જોવા ગયા. આ ઉત્તમ પ્રકારની શાલની બનાવટ અમદાવાદી અથવા સુરતી કિનખાબના જેવી છે. આ બનાવટ એક બીજા શાલના વેપારી એક બીજાથી છુપી રાખે છે. આમ કરવાનું કારણ એક વેપારીને પૂછ્યું પણ સીધો જવાબ મળ્યો નહિ. ખરે-

ખાત આ છુપું રાખવાની ટેવ ઘણીજ નુકસાન કર્તા છે. એથી સુધારાને તેમજ કલા કૌશલ્યને ઘણી હાનિ પહોંચે છે અને તેથી દેશ પછાત રહી જાય છે. આપણા ગિરનારી, આબુરાજના અને વિંધ્યાચળના, વૈરાગ્યનો ડોળ કરતા, લાંબી લાંબી પીળી જટાવાળા બાવા અને એવા ઘણા માણસો કેટલાક પ્રકારની ઉત્તમ ઔષધિનો ઉપયોગ જાણતા હોય છે. કોઇ જંગલનાં પાંદડાંથી એકદમ ઘા મેળવી દે છે, કોઇ ચમત્કારિક મૂળથી વાનું દરદ મટાડી દે છે, તો કોઇ સર્પનું ઝેર એક ક્ષણમાં ઉતારી દે છે, પણ આ અતિ સ્વાર્થી લોકોને તે વનસ્પતિનું નામ પૂછતાં કાંઈ કહેતા નથી અથવા એ તો મંત્રથી સારૂં થઇ ગયું એમ કહી ઠગે છે. એક માણસ આખી દુનિયાંમાં પિડાતા માણસોને કેવી રીતે સારાં કરી શકે ? આ દવા જો જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ કરી હોય તો તેથી પોતાને તેમજ આખી સૃષ્ટિને કેટલો લાભ મળે? વળી તે માણસ મરી ગયો એટલે પૃથ્વી પરથી તેટલા જ્ઞાનનો નાશ થયો. જો આ પ્રમાણે દરેક માણસે કર્યું હોત તો માણસો આજ આ સ્થિતિમાં ક્યાંથી હોત ? અને આમ છુપા રાખનારાઓ પણ તે હુન્નર ક્યાંથી જાણતા હોય ? આવા વિચારો અને વાતો કરતાં પાછા ઉતારે આવી ચા પીધો. કાશ્મિરી પશ્મિનાની બનાવટ જોવા જાત પણ વખત ન હોવાથી અને તે બનાવટ સાધારણ કાપડની બનાવટ જેવીજ છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું તેથી તે જોવા ગયા નહિ.

સાંજના ચાર વાગે અમે **મહારાજ** ગંજ (ગંજ એટલે મારકેટ) જોવા ગયા. આ જગ્યાએ ચાંદીનાં અને ત્રાંબાનાં વાસણ વીગેરે પરચુરણ સામાન મળે છે. આ મારકેટ ચણેલી નથી પણ એક ચોકજ છે. જમીન પર નાના મોટા ખડબચડા પથ્થર પડેલા છે જેથી કોઇ પડેતો માથું રંગાઇ જાય તેવું છે, તેમાં આમ તેમ આંટા માર્યા, પછી પાળા ચાલતાં ગામમાં ફરતાં ફરતાં **જુમા મસ્જીદ**માં બુટ ઉતારી દાખલ થયા. આ મકાન ઘણું વિશાલ છે, પણ **કાશ્મીરી** રીવાજ પ્રમાણે મરામેતની મોટી ખામી છે. આ આલીશાન બાદશાહી દબદબા વાળા મકાનમાં ત્રણ મોટા ખંડ છે. ઓરડાની વચમાં **ચિના**રના લાકડાના ઊંચા સ્તંભની હાર છે. એક ખંડમાં આવા છાસઠથી વધારે ફીટ લાંબા આઠ થાંભલા છે. આવા ઉંચા લાકડાના થાંભલા હજુ સુધી મેં જેયા નથી. આ મસ્જીદમાં એક સૈયદ રહેતો હતો તેણે કહ્યું કે 'આ મકાન **સિકંદર** લોધીએ ચણાવેલું છે, અને એક વખત **અકબરે** મરામત કરાવી ત્યાર પછી કોઇએ આની સંભાળ લીધી નથી.' આના બારણામાં બે **પર્શીયન** લેખ છે પણ અમારામાં કોઇને તે ભાષા આવડતી નહતી તેથી તેમાં શું લખ્યું હતું તે જણાયું નહિ.

આ મકાનની પાસે **શાહ આમદાન**ની જારત છે તે અમે જેવા ગયા. ત્યાં પણ બુટ ઉતારવા પડે છે. **શાહ આમદાન** એક મહા પુરુષ થઇ ગયેલ હતા. તે જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં એક લાકડાની ઓરડી કરેલ છે અને તેની ઉપર અને પાસે

દીવાલપર કેટલાક અરબ્બી ભાષામાં લેખ છે. આ અક્ષરો ત્રાંબાના છે એમ અમે ધાર્યું પણ હાથ ફેરવી જોતાં માલમ પડયું કે તે રંગેલા છે.

ગામની શેરીઓમાં ખડબચડા પથ્થર પડેલા છે તેથી ગાડી અથવા ગાડું ચાલી શકે તેમ નથી અને જો ચાલે તો એકનાં બે થાય. વળી રસ્તા ઘણાજ દુર્ગંધી છે. તેથી નાક આડો રૂમાલ રાખી અમારે ચાલવું પડતું. તોપણ વાઇસરૉયને લીધે આ વખતે રસ્તા જરા સાફ રાખવામાં આવ્યા હતા. વાઇસરૉયને લીધે આ ગંદકીનો ખરો અનુભવ થઇ શકયો નહિ તેમ ગંદકીથી માથું ચડયું નહિ. એથી અમે ભાગ્યશાલી કે દુર્ભાગી ?

તા. ૮-૧૧-૩૧:—આજ બપોરે અમે જમીને હરિ પર્વત જોવા ગયા. કિસ્તી એક જગ્યાએ બજારમાં ઉભી રાખી અને ત્યાંથી બાબુ કાળીદાસે ટટ્ટુ અને ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં તેપર સ્વાર થઇ ટેકરી તરફ ચાલ્યા. આ વખતે ડાકટર પુરુષોત્તમે પનોતા પ્રાણીની (ખચ્ચરની) સ્વારી કરી હતી. અમે ઘણા દિવસથી હજામત કરાવી શકયા નહોતા અને કપડાં પણ વિચિત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમાં વળી ડાકટર લંબકરણ ઉપર બેઠા હતા તેથી એમની મશ્કરી કરતા કરતા રેતીમાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. કોઇએ મંકીકેપ માથા પર ઘાલી હતી તો કોઇએ કાન ટોપી પહેરી હતી, કોઇએ ઓવર કોટ પહેરી તેપર બેટ વીંટી લીધી હતી તો કોઇએ ગરમ ચોગો

દુર્ગંધ ... (handwritten)

પહેરી લીધો હતો. કોઇએ પેન્ટલુન પહેર્યું હતું તો કોઇએ સુરવાલ પર ગટર્સ બાંધી લીધાં હતાં ; અમારૂં આવું વિચિત્ર લંકાનું લશ્કર ગમ્મત કરતું હરિ પર્વત પાસે આવી પહોંચ્યું.

આ ટેકરી શંકરાચાર્યના ડુંગર કરતાં ઘણીજ નાની છે, પથ્થર સ્લેટના રંગના છે. અને તેના પર ચડી જવું પણ સહેલું છે કેમકે થોડાં વખત પહેલાંજ મજાનાં પગથીયાં ચણાવેલાં છે. ટેકરી પર ઝાડ ઘણાંજ થોડાં છે તેથી તે એક પથ્થરના ઢગલા જેવી દેખાય છે. તેના પર એક કિલ્લો છે ત્યાં અમારે જવું હતું.

પગથિયાં આવ્યાં એટલે ઘોડાપરથી ઉતરી ચાલવા લાગ્યા. અને થોડા ઊંચે ચઢ્યા ત્યારે એક દેવીનું મંદિર આવ્યું. અમે બુટ ઉતારી હાથ પગ ધોઇ તેમાં ગયા. એક મોટો પાણો સિંદૂરથી રંગેલો હતો. આ દેવી છે એમ એક પંડિતે કહ્યું તેથી અમે તેની પાસે ગયા. હું પગે પણ નહોતો લાગ્યો તેટલી વારમાં તો એક પંડિતે મને દીવા કર્યા વિનાજ ઉતાવળથી હાથમાં આરતી આપી દીધી ! કેમકે તેણે જાણ્યું કે આ કોટ પેંટલુનવાળા ગૃહસ્થો પૂજા બુજા કરશે નહિ. પણ અમે તો પૂજા કરવા માટેજ ગયા હતા તેથી દર્ભાસનપર હાથ જોડી દેવીની સન્મુખ બેઠા. બે મિનીટમાં લાંબી દાઢી અને ધોળી પાઘડીવાળા હાથ પગ, પાણીમાં પલાળી સંધ્યા કરનારા પચાસેક પંડીતો અમને વિંટળાઇ વળ્યા, અને મ્હોં પહોળાં કરી મોટે સાદે દેવીની સ્તુતિ બોલવા લાગ્યા. આ સ્તુતિમાં

દરેકનું મન લીન થઇ ગયું હોય તેવો ડોળ કરતા હતા પણ દરેકની આંખમાં સ્વાર્થ નજરે પડતો હતો: સ્તુતિ પુરી થઇ એટલે દેવીપર દરેકે પુષ્પ અને ચોખા ફેંક્યા અને અમને પણ તેમ કરવા ઇસારો કરી દીધો. આ પ્રમાણે પૂજન સમાપ્ત થયું; પછી આ બ્રાહ્મણોને શીખ આપી અમે દેવીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી વિદાય થયા.

પાછા બુટ પહેરી પગથિયાં ચડવા લાગ્યા. કિલ્લાને દરવજ્જે પહોચ્યાં ત્યારે એક ફાટલ ઝભ્ભાવાળા બુઢા સિપાઇએ અમને અટકાવ્યા. અમને ખબર હતી કે અહિ જવાને રાજાના પાસની જરૂર છે પણ અમારા કાગવાસ પંડિતને પુછતાં તેણે કહ્યું હતું કે "સાબ, હમેરી પાસ પાસ હે" આ પાસ તે સિપાઇને બતાવ્યો પણ તેણે માથું ધુણાવીને કહ્યું કે "યેહ નહિ ચલેગા. રાજા રામસીંગકા પાસ ચાહીયે." જે કાગળ પંડિત પાસે હતો તે, દરેક જગ્યા સાથે રહી બતાવવાનો, રેસિડંટનો હુકમ હતો. આવી રીતે વગર પાસે અમે અંદર જઇ શક્યા નહિ પણ બહારથીજ શહેરનો દેખાવ જોયો. આ ટેકરીપરથી પણ આખું શહેર નજરે પડે છે પણ શંકરાચાર્યના શિવાલય પરથી જે ખુબી માણસની નજરે પડે છે તેવી અહિં નથી.

અમારાં ઘોડાં અમે ડુંગરની બીજી બાજુએ મોકલી આપ્યાં હતાં તેથી તે બાજુમાં એક કેડી છે ત્યાં થઇને અમે નીચે ઉતર્યા. આ રસ્તો ઘણોજ ખરાબ છે. અમે વારંવાર પડતા

હતા. પડખે ખાંઇ નહોવાથી ભેરવજાપની ધાસ્તી નહોતી. લાકડીને ટેકે ટેકે ઘરડા માણુસની માફક અમે નીચે ઉતરી "શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિ;" કહી ઘોડે સ્વાર થયા. સદર બજાર જ્યાં ગાડી ચાલી શકે તેવી સડક છે ત્યાં થઇને લાલમંડી પેલેસ તરફ ચાલ્યા. આ સડકની બન્ને બાજુએ સુંદર ઝાડ ઉગેલાં છે. અહિ કાંઇક સુધારો નજરે પડછે. રસ્તામાં એક પુલ આવ્યો. આ પુલ માત્ર લાકડાનોજ છે અને સાંકડો ઘણો છે. અહિ એક ગાડી સામી મળી. પુલની બાજુની રેલીંગની અડોઅડ ટટ્ટુ ઉભાં રાખ્યાં, આ ટટ્ટુ ઘણાંજ ડાહ્યાં, સમજુ અને પીઢ હોય છે, નહિતો જો કાઠીયાવાડી ઘોડાં જેવી બાળ બુદ્ધિ કરે તો તે ઘોડાંને અને સ્વારને નીચે નદીમાં તટકાવું પડે. આવા શ્રીનગરમાં ઘણા પુલ છે. તે ઓળંગતા ઓળંગતા લાલમંડીના મકાને આવી ગયા. અહિ બે કચ્છી માહુ ચડી આવ્યા હતા, તેની સાથે કેટલીક વાત ચીત કરી બંગલામાં ગયા. હજી સુધી કાસ્મીરમાં આ બે કચ્છી અને બાપુ કાલીદાસ સિવાય બીજો કોઇ નજરે પડયો નહોતો.

શહેરમાંનાં બધાં મકાનો ગંદાં હોવાને લીધે મહારાજા, વાઇસરૅાયની મુલાકાત લાલમંડી પેલેસમાં લેતા હતા. વાઇસરૅાય સાહેબને કાશ્મીરી કારીગરી બતાવવા ત્યાં બનતી કેટલીક ચીજો આ બંગલામાં લાવી રાખેલી હતી. પણ અગાડીને દિવસે તેમાંની કેટલીક પાછી ઉપાડી લઇ જવામાં આવી હતી. સાંજ પડી ગઇ હતી, બંગલો બંધ હતો, તેમાં ચમત્કા-

રિક કાંઇ હતું નહિ અને કુંચી લાવતાં વખત વધારે જાય એમ હતુ તેથી તે મકાન બહારથીજ જોઇ ઉતારા તરફ ઘોડાં દોડાવ્યાં.

બાબુ કાલીદાસને મકાને તેનાં ઘોડાં મૂકી, અમારી કિસ્તી ત્યાં હાજર હતી તેથી તેમાં બેશી ઉતારે આવ્યા.

સવારના ચાર વાગે શ્રીનગર છોડવું હતું તેથી વાળુ કરી સામાન બધો કિસ્તીમાં ભરી, "કાસ્મીર તને સલામ છે. વળી અન્નજળ હશે તો કોઇ દિવસ તારૂં પૂરૂં અવલોકન કરવા આવીશું" એમ કહી સૌ કિસ્તીમાં ગયા. ટાઢ લાગતી હતી તેથી વહાલી ગંગરી છાતી પાસે રાખી ચારે કોર છત બંધાવી દઇ, નીચે પાટીયાંપરજ પથારી કરી, ધડકી, ગોદડાં અને રજાઇ ઓઢી ઈશ્વરનું નામ લઈ સુઇ રહ્યા.

શ્રીનગર જેને કાશ્મીરી લોકો કાસ્મીર કહે છે તે શહેરની આવી દુર્દશા કેમ હશે? લોકો આવા ગરીબ અને કંગાલ કેમ છે? પાણીની એટલી છત છે કે કુવો ક્યાંઇ ગળાવવોજ પડતો નથી છતાં આટલી ગંદકી ક્યાંથી! કાલીદાસના સમયમાં આ સ્વર્ગ કેવું હતું, હાલ કેવું છે, હવે કેવું થશે! એ જૂની વિદ્યા ક્યાં ગઇ? ચડતિ પડતિ દરેક વસ્તુને છેજ. સૃષ્ટિની ઘટમાળ તેમજ ચાલ્યાં કરે છે. સંપત્તિ અને વિપત્તિનું ચક્ર ઉંચું નીચું ફર્યાં કરે છે. દુનીયાપરની દરેક વસ્તુની સ્થિતિ છોકરાંના હાથમાંના દડા જેવીજ છે. ઉંચે ચડ્યા પછી નીચે પડે છે અને નીચે અથડાંયા પછી ઉપર આવે છે. એક જંગલ

આજ નવપલ્લવ, પુષ્પ, અનેક ફલ અને નાના પ્રકારના મધુર ગાયન કરતાં પક્ષિઓથી રમણીય, મનોરંજક હોય, કાલ અગ્નિ લાગવાથી તેમાં માત્ર ઠુંઠા અને રાખજ રહે છે, અને વળી થોડા કાલ પછી હતું એથી પણ વધારે સુશોભિત થાય છે. કાશ્મીર એ એક હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે. હિંદુસ્તાનમાં એક વખતે રામ, ધર્મ, વિક્રમ, હરિશ્ચંદ્ર, જેવા કુશલ, પ્રજાનું સુખ દુઃખ તેજ પોતાનું સુખ દુઃખ માનનારા ધર્મિષ્ટ, નીતિમાન્, અને 'નરપતિ' શબ્દને શોભાવે તેવા ગુણવાળા રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તે ચાલ્યા ગયા. ભોજ જેવા વિદ્વાન પરીક્ષક લય પામ્યા, વસુંધરા, વિદ્યા અને કલા કૌશલ્ય રંડાણાં, કુસંપ સાથે અનેક અવિનયો અને વિપત્તિને દેશમાં આવવાનો રસ્તો મળ્યો. તૈમુર, મહમદ, અલાઉદીન, અને ઓરંગઝેબ જેવા, ધન લોભી લોહીના તરસ્યા, ઝનુની, ઘાતકી, નિર્દય, ક્રૂર, સ્વાર્થી, મૂરખ, કપટી, વ્યાસની અધિકારીઓએ આર્યાવર્ત્તને લૂટયો, દળ્યો, નીચોવ્યો, રગદોળ્યો. 'यथा राजा तथा प्रजा' એ યથાર્થ કહેવત પ્રમાણે આપણું ભુંડું થયું, આપણે બગડયા, નીચે પડયા. અરે! પણ આવા અધિશો આવ્યા એમ કહેવું એ ખોટું છે. આપણેજ આપણાજ પગમાં કુહાડો માર્યો. આપણેજ તેઓને બોલાવ્યા. આપણેજ વિષને અમૃત માની સ્વેચ્છાએ આનંદથી પાન કીધું, દીર્ઘદર્શી, ડાહ્યા, રાજ્યનીતિમાં ઘડાયેલા પ્રૌઢજનોનો આપણેજ અનાદર કીધો; આપણા હાથથીજ આપણા ભાઇઓ, દેશરક્ષકો, શૂરા, ધીર, વીર પુરુષોના પગમાં બેડી નાખી,

ગળાં કાપ્યાં, હણ્યા અને હણાવ્યા ! અફસોસ, અફસોસ. આપણું કર્તવ્ય આપણે ચૂકયા. આપણો ધર્મ આપણે ભુલ્યા. આપણાં શાસ્ત્રોને આપણેજ તિરસ્કાર્યાં, આપણેજ કૃતઘ્નિ થયા. સર્વે દેશ ભાઇઓનું ભુંહું કરતાં મારૂં ભલું થશે નહિ એ ભાનતો કોઇને રહ્યુંજ નહિ. **'પરમાર્થ તેજ સ્વાર્થ છે'** એ **વે**દવાકય આપણે ભુલી ગયા, તેથી આ દેશપર ગુસ્સે થઇને **વા**લ્મીકિ, **વિ**શ્વામિત્ર, **મ**નુ, **વ**સિષ્ઠાદિ ઋષિઓ, **અ**ર્જુન, **ભી**મ, **કૃ**ષ્ણ, **હ**લધર, **ભ**ગીરથાદિ લડવૈયા અને **અ**ગ્ન્યાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, **બ્ર**હ્માસ્ત્રાદિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાંજ જન્મ લેછે, બીજા દેશોનેજ શોભાવે છે, બીજા દેશોને જ ઊંચા ચડાવે છે, બીજા દેશોનુંજ રક્ષણ કરે છે. જે વિમાનો **ભ**રતખંડની હવામાં ઉડતાં તે બીજા પ્રદેશોમાં ફરે છે ! જે હીરા અહિંની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા દેશોમાં પ્રકાશે છે ! આપણેજ આપણું સંભાળી ન શકયા તો બીજાને શો દોષ દેવો ? આપણા વિદ્વાનો જે **મા**લતીમાધવ જેવાં નાટક રચતા તેઓને હવે **લ**લિતા દુઃખ દર્શક જેવાં નાટકો લખવાં પડે છે ! અફસોસ ! આપણે બબ્બે આંખો છતાં અંધ થયા ! ઘટિત અઘટિત કાંઇ વિચાર્યુંજ નહિ ! **મ**હાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી ભાઇએ ભાઇનું, કાકે ભત્રિજાનું, બાપે દીકરાનું, લોહી પીધું ! અરે **આ**ર્યાવર્ત ! તેં સુખ દુઃખની પરિસીમા અનુભવી જોઇ ! તારાપર સુખ દુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા ! હવે વીશ્રાંતિનો સમય આવ્યો છે, તારી ખોવાઇ ગયેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ગોતી ગોતી, તારા ભાઇઓ અને મિત્રો, તારા હાથમાં

હવે આપવા લાગ્યા છે તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કર. બ્રિટનનો સારો સુધારો **વિચાર કરી** તે યોગ્ય લાગે તેમ ગ્રહણ કર. તારા કેટલાક પુત્રો તો અગાડીના ઋષિ જેવા થવા યત્ન કરેછે, પણ હજી કેટલાક ભાગ ઘણો પછાત રહી ગયો છે. કાશ્મીર આમાંનો એક છે. ત્યાંની પ્રજા વેપારથી બહારના સુધરેલા ભાગ સાથે જોડાયેલી નથી. પોતાના દેશનો પાક વાપરી સંતોષ માની બેશી રહેલ છે. દુકાળનો ભય નથી અને અનાજ એટલું પાકે છે કે કાશ્મીરી માંજી ત્રણ પૈસામાં આખા દિવસનું પોષણ મેળવી શકે છે. એ સિવાય મચ્છી અને બદક પુષ્કળ મારી લાવે છે. પણ આ ત્રણ પઇસા કમાવામાં અને માછલી અને બદક મારવામાં તેનો આખો દિવસ જાય છે તેથી સ્થિતિ સુધારવા વખત મળતો નથી. ખેહુતું કામ પણ તેજ કરે છે. આ પ્રમાણે મેહેનતના ઘટિત વિભાગ પાડેલા નથી, તેથી આવી દરિદ્ર અવસ્થામાં તેઓને રહેવું પડે છે. શિયાળામાં ઘર બહાર નીકળી શકાય તેમ નથી તેથી આ જુજ આવકમાંથી પણ તેઓને તેટલા માસના ગુજરાન માટે કાંઇક બચાવવું પડે છે. હવે, તેઓની સ્થિતિ કયાંથી સારી હોય? તોપણ લાટુદના ઊંદરની માફક હવે ધીમે ધીમે બહારની સુધરેલી પ્રજાની સાથે પ્રસંગમાં પડવા લાગ્યા છે તેથી સુધર્યા છે, અને જેમ જેમ વધારે મળશે તેમ તેમ વધારે સુધારો થશે. થોડા વખતમાં એ પણ આપણી બરાબરીમાં આવી જશે કેમકે આપણા કરતાં એ વધારે ઝડપથી આગળ વધે છે. રાજાની જીભ તેજ ન્યાય, અને પંડિતનો હુકમ તેજ ઇશ્વરની આજ્ઞા, એવું હવે

નથી. એક સભા ધારા બાંધે છે, અને અમલમાં લાવે છે તો પણ અજ્ઞાન લોકો બિચારા આ સુધારાથી અજાણ્યા છે. અગાડીના સજડ મારની કળ હજુ ઉતરી નથી, તેઓની ફરિયાદ કોઇ સાંભળશે કે નહિ તેની તેઓને ખાત્રી નથી. “ચોર શાહુકારને દંડે” એવી ધાસ્તી નિરંતર મનમાં રહ્યા કરે છે, તેથી માથું ઉપાડવા હિમ્મત ધરી શકતા નથી. કાશ્મિર, એક કુદરતી વાડી છે પણ તેની જરાપણ સંભાળ લેવાતી નથી નહિતો ઝાડપરથી સોનું ઉતરે તેવું છે. ઈટાલીના પ્રદેશો કરતાં હજારગણો ફળદ્રુપ છે. ખરૂં જોતાં આ સ્વર્ગનો દરેક ડુંગર સોનાનોજ બનેલો છે અથવા સુવર્ણની બીજી ગુપ્ત લંકા છે પણ તેનાપર વિભીષણ જેવો રાજા જોઇએ જેથી રામની કૃપા થાય.

જોકે મુસલમાની વસતિ ઘણું કરી ભલી અને ભોળી છે તો પણ નીતિ અને શીલની ઘણીજ ખામી છે. તેનો બોધ હજી થયો નથી, તેના ફાયદા હજી જણાયા નથી તેથી પશુ જેવી અવસ્થા રહી ગઇ છે.

પંડિતાણીઓ ઝીણા અક્ષરથી અંગુઠાના નખ જેવડી નાની ગીતા લખે છે, પણ આવાં અથવા એવાંજ બીજાં કામ હજી થોડીજ સ્ત્રીઓ કરે છે. પુરૂષની કેળવણી માટે હજી સારી ગોઠવણ નથી તો સ્ત્રીની વાતજ શામાટે કરવી ? બાલક જન્મ્યું કે હલેસાં અને કિસ્તીની સોબત થાય છે, એસારૂને ખુશ કરવા મા બાપ પાસેથી હિંદુસ્તાની શણગારનાં ગીત

શીખે છે અને તે ગાયા કરે છે. જરા મોટાં થયાં એટલે ચાકરી કરવા એની મેળે શીખી જાયછે અને પછી કિસ્તીનું કામ શીખે છે. આ પ્રમાણે આ માણસોનું જીવિતનું ફલ માત્ર બીજાને ખુશી કરી તેઓની કૃપા સંપાદન કરવી અને તેથી બની શકે તેટલા પૈસા મેળવવા, એજ છે.

વેપારીના દીકરા વેપારમાં ગુંથાય છે અને થોડું ઘણું ભણે છે, પણ એટલી વિદ્યાથી તેઓને થોડોજ લાભ મળે છે. પંડિતો આ મુસલમાનો કરતાં વધારે ભણેલા હોય છે, અને પોતાના દિનપ્રતિદિન ઓછા થતા અધિકારને પરાણે ખેંચી રાખવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યાં કરે છે. આખા કાશ્મીરમાં જો કોઇ વિદ્વાન્ માણસ ગોતવા બેસે તો માત્ર દશ પંદરજ જડશે. હવે ઇંગ્રેજી, સંસ્કૃત, અને પર્શીયન નિશાળો સ્થાપન થયેલી છે તેમાં ઘણાં છોકરાં અભ્યાસ કરે છે અને તેથી ઘણું કરીને એક સૈકામાં સારો સુધારો થઇ જશે. નિશાળો પણ બીજા ઘર જેવીજ ગંદી રાખવામાં આવે છે તેથી સ્વચ્છતાની શીખામણ "પોથીમાંના રીંગણાં" જેવી થાય છે; તો પણ કાશ્મીર અગાડી કરતાં ઘણું સુધરેલું છે અને હાલ છે તેથી થોડાજ વખતમાં ઘણું સુધરી જશે તેમાં કાંઇ શંકા નથી.

તા૦ ૯-૧૧-૯૧—રાતે સારી નિદ્રા લેવાથી પ્રભાતે વહેલાં ઊંઘ ઉડી ગઇ. કાગા નીંદરનાં સુરસ્વપ્નો એક પછી એક ચાલ્યાં જવા લાગ્યાં. કિસ્તી ચાલતી હતી. પાણીનો ખળખળાટ કાને પડતો હતો અને વળી કાંઇ સ્વપ્ન આવ-

વાથી બંધ થઇ જતો હોય તેમ લાગતું હતું. ટાઢ સખત હતી અને ઉઠવાનું મન થતું નહતું, તેથી બધા સુતા છે કે કોઇ ઉઠયું છે તે જોઇ બધાને સુતેલા દેખી આંખો મીચી જતા હતા, પણ થોડી વારમાં પાટીયાંપર પથારી કરી સુતા હતા તેથી પડખાં તપવા લાગ્યાં, કાગડાના અવાજો કાને પડવા લાગ્યા અને નિદ્રા બિલકુલ જતી રહી તેથી એક **માંજી**ને, " સગડી તૈયાર કર " એમ કહી પથારીમાંજ બેશી ગરમ કપડાં પહેરવા લાગ્યા અને સગડી તૈયાર થઇ એટલે બહાર નાના તુતક પર જઇને બેઠા. **શ્રી**નગરને ઘણું દૂર છોડી દીધું હતું. નદીના કિનારાની આસપાસ માત્ર મેદાનો અને દૂર પર્વતો હતા. પાણી ધીમે ધીમે વહેતું હતું અને તેમાં સૂર્યના હલતાં લાલ પ્રતિબિંબ પડવાથી ગેરૂ જેવું ધૂસર દીસતું હતું. પર્વતો, પૃથ્વી, પાણી, આકાશ અને ઊંચી ટેકરીઓપરના બરફનો રંગ સૂર્ય વધારે ઊંચે ચડયો તેથી બદલાઇ ગયો, અને ટાઢ પણ ઓછી થઇ આકાશ નિર્મલ આસ્માની, અને પ્રકાશિત થયું; માત્ર કોઇ કોઇ ડુંગર પરજ વિરલ વિરલ વાદળાં નજરે પડતાં હતાં. બદકની હારો અને નાની નાની માછલી પાણીની ઉપર અને અંદર આમતેમ દોડતી દેખાતી હતી. કયાંઇ સારસ જોડાં ધીમી ગતિથી આમતેમ ફરતાં દેખાતાં હતાં. પાણીમાં વેલા કયાંઇ કયાંઇ છવાયેલા હતા. રમણિય ફુલોની ઝાકળથી ભીની પાંખડીઓ અહીં તહીં કિનારાપર ચળકતી હતી. કેટલાંક પક્ષી ઝીણી મચ્છી મારવા ઉંચેથી પાણીમાં પડતાં હતાં. અને પાછાં બહાર નીકળતાં

હતાં. આવા સુંદર દેખાવો જોતા જોતા અમે ચાલ્યા જતા હતા. થોડી કસરત થાય તે માટે થોડો વખત હલેસાં મારી અને રસોડાની કિસ્તીમાં જઇ ચા પી પાછા અમારા તુતકપર આવી કુદરતી આશ્ચર્યકારક લીલા જોવા બેઠા. બરફનો દરેક ડુંગર અમે એક પછી એક છોડવા લાગ્યા, તેઓ અદૃશ્ય થઇ જવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં ડૂબી જવા લાગ્યા.

ચા પીધા પછી **માનસજલ** જે પાસેજ હતું તે જોવા અમારે જવું હતું પણ **પ્રાણજીવનદાસભાઇ**ની કિસ્તી ઘણીજ આગાડી ચાલી ગઇ હતી તેથી એકલા તે તળાવમાં જવું એ અમને વાજબી ન લાગ્યું કેમકે વખતે તોફાન થાય તો સારું નહિ; એમ વિચારી અમારી કિસ્તી અમે અગાડી ચલાવી. ગુરુજનની આજ્ઞા વિના કાર્ય કરવું એ મૂર્ખાઇ છે. આ વખતે નદીના પાણીને અનુસરીને ચાલવાનું હતું તેથી કિસ્તીને ખેંચવી પડતી નહતી પણ હલેસાંથીજ વધારે ઝડપથી ચાલતી હતી.

અમે દિવસનો ઘણોભાગ તુતકપરજ બેસી રહ્યા કેમકે બપોરે પણ તડકો વહાલો લાગતો હતો અને દૃષ્ટિ સૌંદર્યથી સંતોષ પામતી નહતી.

અમારી ચાર કિસ્તીમાં અમે કેવી રીતે બેઠા હતા તે હું આગળ લખી ગયોછું. જમવાની વખતે રસોડાની કિસ્તીમાં જતા અને પછી પાછા અમારી કિસ્તીમાં આવી બેસતા.

સાંજ પડી, સૂર્ય અસ્ત થયો, અંધારૂં થઇ ગયું, ધુમ્મસ

ચોતરફ વિંટળાઇ વળ્યો. **વુલર લેક**નો કિનારો આવ્યો. પાણી વિશાળતા પામ્યું. મોજાં નજરે પડવા લાગ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી. રાતે આ સરોવરમાં ચાલવું એ જરા જોખમ ભરેલું છે તેથી આ કિનારાપરજ રાતે કિસ્તીને રાખી, સુઇ રહ્યા. સવારે ચાર વાગે ચાલવું હતું કેમકે એ વખત હવા સારી હોય છે, અને તોફાનનો ભય ઓછો હોય છે.

તા૦ ૧૭-૧૧-૯૧:—સવારના ૭ વાગ્યે પથારીમાંથી ઉઠયા. પાણીનાં હલેસાં જોરથી કિસ્તી સાથે અથડાતાં હતાં અને જે કિસ્તી હમેશાં **જેલમ** નદીના શાંત, મંદગતિવાળા પાણીમાં સ્થિર ચાલી જતી હતી તે આજ આમતેમ ડોલતી હતી અને ઉંચી નીચી થઇ પાણી સાથે અથડાયાં કરતી હતી. પાણીની છોળ તુતકપર આવતી હતી, કિસ્તી બુડશે તેવી શંકા કરાવતી હતી, અને બહાર જવા ના કહેતી હતી. **માંજી** લોકો જોરથી બુમો પાડી હલેસાં મારતા હતા. આ **વુલર લેક** હતું. આ સરોવરમાં ઘણા અકસ્માત્ બને છે કેમકે આ સમુદ્ર જેવા સરોવરનાં મોજાં સામે માત્ર ચાર તસુજ પાણીમાં રહેતી કિસ્તીની શી વિસાત? **માંજી** કાંઇ ગુસ્સે થઇ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. આ શું છે એમ એક **માંજી**ને પુછતાં તેણે કહ્યું કે "આજ ત્રણ વાગે ચારે કિસ્તીઓને સાથે બાંધી અમારે **વુલર લેક**માં ચાલવું હતું જેથી કોઇને જોખો વાગે નહિ પણ સાહેબ (**પ્રાણજીવનભાઇ**) વાળી કિસ્તીના **માંજી**એ અગાડી પહોંચી જવા માટે—અમને

કોઇને ખબર આપ્યા વિના—કિસ્તી રાતના બે વાગે ચલાવી દીધી. સામાનવાળી કિસ્તી વુલરને કિનારેજ ચોટી ગઇ અને રસોડાવાળી કિસ્તી વાંસે રહી ગઇ તેથી આવું મોટું જોખમ માથે લઈ અમે વુલરમાં આ એકલી કિસ્તીને નાખી છે. હવે ઘણુંકરી હરકતતો નહિ આવવા દઇએ પણ અમને ઘણી ધાસ્તી લાગે છે." આટલું કહી તે હલેસાં મારવા લાગ્યો અને અમે ઉઠીને "ઇશ્વરની ઇચ્છા વિના કાંઈ થતું નથી." એમ ધારી આ તળાવ અથવા સાગર જોવા લાગ્યા. માંજી લોકોએ બહાર આવવા ના કહી પણ આ તોફાનથી સરોવરનો દેખાવ કેવો લાગે છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા શાંત ન થવાથી અમે આંખો ચોળતા ચોળતા તુતકપર ઉભા રહ્યા. શ્રીનગર જતી વખતે આ સરોવરનું જલ એક મોટા અરિસા જેવું નજરે પડ્યું હતું પણ આજ તો તે સમુદ્ર બીજોજ થઇ ગયો હતો. મોટાં મોજાંથી પાણી કૂદતું હોય, બિચારી કિસ્તીપર ગુસ્સે થઇ ચોતરફથી તેના પર ધસી આવતું હોય અથવા તેને ગળી જવા ઇચ્છતું હોય તેવું દેખાયું. નજરે માત્ર નાની નાની ટેકરી જેવી તરંગ પરંપરાજ પડતી હતી. બીજી એકે કિસ્તી દૃષ્ટિએ પડતી નહોતી. ચોતરફ કિનારા સરખાજ દૂર દેખાતા હતા તેથી અમે મધ્ય ભાગમાં હતા. દુરબીનથી જોતાં માલમ પડ્યું કે આ તળાવમાં ચાલનારી બધી કિસ્તીઓ એક દૂરના ટાપુના કિનારાપર જતી રહી છે. વાદળાં અને ધુમ્મસથી સૂર્ય દૃષ્ટિએ પડતો નથી. બરફના પર્વતો માત્ર ઝાંખા ઝાંખાજ દેખાય છે. કિનારા પરનાં વૃક્ષ, ડુંગરપરની

વનસ્પતિ, અથવા ખીણોમાં વહેતાં ઝરણ જોઇ શકાતાં નથી. પવન સુસવાટ કરતો ફુંકે છે. આવા ભયંકર પણ અદ્‌ભૂત, જોખમવાળા પણ રમણીય, ધીરજની કસોટી કરતા પણ આનંદકારી, તોફાની પણ મનને આલ્હાદક અને શ્યામ પણ સુખકર દેખાવો જોતા જોતા થોડા વખતમાં કિનારા પાસે આવી પહોંચ્યા. **માંજી** લોકોએ એક બીજાને ભેટી સલામ કરી "સાબ અબી કુછ હરકત નહિ" એમ કહી તેઓની હથેલીઓ બતાવી બોલ્યા, હલેસાં એટલા જોરથી માર્યા હતાં કે હથેલીઓમાં ફોડલા પડી ગયા હતા.

કિનારાપર કીચડમાં એક વાંસ ખોડી તે સાથે દોરડાંવડે કિસ્તીને બાંધી અમે નીચે ઉતર્યા. આશરે એક કલાક પછી રસોડાની કિસ્તી દૂર એક ડાઘા જેવી દેખાઇ અને થોડીજ વારમાં અમારી પાસે આવી પહોંચી. આ તોફાને તેઓને પણ હરકત કરી હતી. અમે દાતણ કરી ચા પીધો. જોકે મને ચા પીવાની ટેવ નહતી તો પણ કાશ્મીરમાં વારંવાર ઉષ્ણોદકપાન કરવું પડતું હતું; કોઇ કોઇ વખતે એક દિવસમાં પાંચ છ વખત ચા પીવો પડતો કેમ જે જમવાનું નિયમસર બની શકતું નહતું, અને નિયમસર મળતું ત્યારે પણ ભાવતું નહતું કેમકે ઘી કડવું અને દુર્ગંધિલું હતું. **બિસ્કીટ** અને ચા એજ અમારો મુખ્ય ખોરાક હતો.

થોડા વખતમાં સૂર્ય વાદળાં બહાર નીકળ્યો, તડકો થયો, ધુમ્મસ વીખરાઇ ગયો, લીલું ઘાસ ચળકવા લાગ્યું

અને સામાનની કિસ્તી પણ આવી ગઇ તોપણ તોફાનની લાણમાં થોડી ઘણી આવી હતી. "અમે હજી કેમ ન આવ્યા? શું થયું હશે?" એવી ચિંતાથી **પ્રાણજીવનભાઇએ** ડાકટર **પુરુષોતમદાસને** અમારી સામે મોકલી આપ્યા. આ અમને થોડા વખતમાં આવી મળ્યા. એમને અમારી કિસ્તીમાં લઇ જે કિસ્તીમાં તે આવ્યા હતા તેને **રાવબહાદુરને** "હમે હમણાં આવીએ છીએ," એવા સમાચાર આપવા પાછી મોકલી દીધી. સાંજ પહેલા અમે પણ **બારામુલ્લા** પહોંચી ગયા અને બધી કિસ્તીઓ જોડાજોડ ઉભી રાખી રાતે તેમાંજ સુઇ રહ્યા.

કિસ્તીની મુસાફરી આજ ઈશ્વર કૃપાથી સમાપ્ત થઇ. સવારમાં અમારે ગાડીમાં બેસી ચાલવાનું હતું. એક ઘોડાગાડી અને સાત એકા જેમાં બેસી અમે **રાવલપિંડીથી બારામુલ્લા** સુધી આવ્યા હતા તેમાંજ પાછું જવાનું હતું.

તા૦ ૧૧-૧૧-૯૧:—સવારે ઉઠયા, કિસ્તીમાંજ ચા પીધો. અમારૂં આ નાનું ઘર સંકેલ્યું, લબાચા ઉપાડયા, એકામાં અને ગાડીમાં સામાન ભર્યો.

ગરીબ, મહેનતુ અને આજ્ઞાંકિત **માંજીઓને** ઇનામ આપી સરટીફીકેટો લખી આપી, ખુશી કરી, આશરે સવારના આઠ વાગે રસ્તે પડયા.

(જ્યારે અમે **બારામુલ્લા** આવ્યા ત્યારે આશરે દોઢસો **માંજી** અમારી આસપાસ વિંટળાઇ વળ્યા હતા અને દરેક

પોતાની કિસ્તીના વખાણ કરી સર્ટીફીકેટોના થોકડા બતાવતા હતા. આ વખતે કિસ્તી પોતે જોઇનેજ પસંદ કરવી કેમકે દરેક માંઝી પાસે સર્ટીફીકેટો હોય છે અને દરેક માંઝી પોતાની કિસ્તીના સરખાં વખાણ કરેછે. અમે અમારી કિસ્તી પસંદ-કરી રાત તેમાંજ રહ્યા હતા. આ વખતે પ્રાણજીવનભાઇ ખુલ્લે શરિરે નાહ્યા હતા તેથી એકદમ ટાઢ ચડી ગઇ હતી અને તુરત તાપ્યા ન હત તો તાવ ચડી આવત. ત્યારથી એમણે રાતે નહાવાનું અને જમવાનું બંધ કર્યું હતું. આ વખતે સવા-રમાં કિસ્તી પર લોટ જેવો બરફ પથરાઇ ગયો હતો અને સામાન ફેરવતાં માણસો લપસી પડતાં હતાં.)

પર્વતપરની આડી અવળી સડકપર અમારી ગાડી ચાલવા લાગી. સફેદાના લીલા સોટા અને ચિનારના સોનેરી ગોટા નજરે પડતા બંધ થયા. તેઓની જગ્યાએ મયૂર પિચ્છ જેવાં ચળકતાં સરોનાં અસંખ્ય વૃક્ષો અને બીજા જુદા જુદા રંગના સુશોભિત ગાલીચા દરેક ડુંગર અને ખીણમાં પથરાઇ ગયા-છે, સ્લેટના પર્વતોની દીવાલો અને ધાડ વૃક્ષ ઘટા ડાબી બાજુપર ઝૂમી રહી છે. જમણી બાજુએ ઉંડી ખીણમાં જેલમ નદી વહે છે. આ જેલમ જેમાં બારામુલ્લાં સુધી કિસ્તી ચાલી શકે છે અને જે માત્ર તળાવ જેવી સ્થિર દેખાય છે તેમાંથી પહેલાં મુગ્ધાના નૂપુરરવ જેવો, પછી ઉતાવળે પરણવા જતી બાલાના રથના ઘુઘરા જેવો, પછી મદમત્ત ગંધગજની ગર્જના, સિંહના ઘર્ઘરઘોર અથવા, વાંસ

ઝાડીમાં ફુંકતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડતા કૈલાસ શિખરના ગડગડાટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમંડલુમાંથી શંકર જટાપર અને શિવ મસ્તક પરથી મેરુ પર્વતપર પડતી ભગીરથીના ધુધવાટ જેવો, પગલે પગલે વધતો જતો, પાણીની છોળો ઉડાડતો, અનેક ઇંદ્રિ ધનુષો રચતો, ઘોડાની પીળી કેશવાળી જેવાં ઉછળતા, નીચે જતાં, ફેલાઇ જતાં અને ભેગા થતાં ફીણના ગોટાને ઉત્પન્ન કરતો, ભમર અને વમળને જન્મ આપતો, ખેંચી જતો અને લય કરતો પર્વતોમાં પ્રચંડ પડઘો પાડતો, ગુફાઓમાં ભરાઇ રહેતો, વૃક્ષ, વેલી અને પથ્થરોને ધ્રૂજાવતો, પાતાળ ફાડી નાખવા યત્ન કરતો, કાશ્મિરને સપાટ કરવા મથતો, આંખને પોતા તરફ ખેંચતો, કર્ણ વિવર બંધ કરતો, ફોડી નાંખતો, નદીના ઉકળતા, ઉછળતા, પછડાતા ધોધનો ગંભીર અવાજ બહાર નીકળી ચારે દીશામાં ફેલાય છે; સૃષ્ટિના સંધિબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ દેખાય છે અને બીજા દરેક અવાજને દબાવી દેછે. તેથી પક્ષિઓ મુંગાં હોય, વૃક્ષો હલતાં અને ઘસાતાં છતાં અવાજ ન કરતાં હોય, અને પવન સાચવી સાચવીને સંચરતો હોય તેમ ભાસે છે. આથી યુદ્ધમાં ગયેલા પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અનેક સહસ્ર સુંદરીઓના અશ્રુ જેવાં,વરસાદની અખંડ હેલી જેવાં, અને વસંતમાં ઉંચી ચડી વિખરાઇ જતી, શ્રીમંતના જલ યંત્રમાંથી નીકળતી જલધારા જેવાં જલ બિંદુઓ અહર્નિશ ચોપાસ છંટાય કરે છે. ગંગા શંકરે મસ્તકપર ધરી અને

મને શામાટે નહિ એવી રીસથી જેલમ જાણે પર્વતોપરથી નીચે સૃષ્ટિપર અને સૃષ્ટિપરથી નીચે પાતાળમાં શંકર પાસે જઇ પ્રલય કરવા માગતી હોય તેવી દેખાય છે. ડાબી અને જમણી તરફના ઉંચા ડુંગરો અને ઝાડીમાંથી તે નદીનાંજ બચ્ચાં જેવા અસંખ્ય ધોધ વહી આવતા, માતુશ્રીને મળતા અને અવાજમાં વધારો કરતા નજરે પડે છે.

આ અદ્‌ભૂત જલના સુંદર દેખાવ સિવાય આંખ અને મનને હરી લેનાર, ઉંચા નીચા, લીલા અને ભુરા, બરફથી ઢંકાયલા અને બરફ વિનાના, ગોળ અને અણીવાળા શિખરો વાળા, પાણીનાં ઝરણ અને પુષ્પલતાવાળા, છરેરા અને ઉંડી ગુફા વાળા, દૃષ્ટિમર્યાદાથી પણ વિશેષ લંબાઇ અને પહોળાઇ વાળા પર્વતો, તેઓની રમણીયતા, તેઓની કલ્પી ન શકાય તેવી ઉંચાઇ અને તેઓ પરના અસંખ્ય, નાના પ્રકારના રંગનું ગૌરવ કાંઇ મન પર ઓછી અસર કરે તેવાં નથી.

આવાં સમાન સુંદર સ્થલમાં ઉંચી નીચી અને આડી અવળી સડક પર કોઇ વખત ધીમે અને કોઇ વખત ઉતાવળે અમારી ગાડી ચાલી જતી હતી. તેની ગતિને અટકાવતી કરાંચીની હાર, અષ્ટાવક્ર પશુઓ (સાંઢીયા)ની કતાર, પનોતાં-પ્રાણીઓ (ગધેડાં)નાં ટોળાં, પોઠિયાનાં જુથ્થ, અથવા બ્યુગલના અવાજ સાથે દોડી આવતા ટાંગા જયારે આડા આવતા ત્યારે ઘણી સંભાળ રાખવી પડતી હતી, કેમકે, સડક સાંકડી છે અને પડખે પાતાલ ફાટી પડેલું છે, આમાં જો કોઇ ભુલ્યાં

ચુકયાં પડે તો જેલમ નદીમાં સ્નાન કરી તુરતજ સ્વર્ગવાસી થવું પડે. કરાંચીના બળદને રાશ હોતી નથી એ હું અગાડી લખી ગયો છું, અને તેમાં વળી હાંકનાર કોઇ કોઇ વખતે આ ગાડાં પર હોતા નથી તેથી ગાડીનું પઇ ઘણી વખત કરાંચી સાથે ભરાઇ જાય છે. આ વખતે શું કરવું એ સુજતું નથી. કુદકો મારતાં ખાઇમાં જવાય અને બેશી રહેવું એ પણ ઘણું મુસ્કેલ છે, કેમકે ગાડી જરાક જમણી તરફ ખસે તો, રામ-રામ. આ પ્રમાણે થતું ત્યારે અમે ધીમેથી નીચે ઉતરીને ગાડીને ઉપાડી સમી મૂકી કરાંચીને ખેસવી અગાડી ચાલતા હતા.

ટાંગાના ઘોડામાં એકને વચમાં રાખે છે અને બીજાને એક બાજુ રાખે છે; આમ કરવાથી એક ઘોડાને વધારે ખેંચવું પડે છે, આમ ઘોડા જોડવાનો રીવાજ ઘણોજ ખરાબ છે.

પર્વતપર ચરતી વિલાયતી જેવી ગાયો, ઘોડાની યાળ જેવા લાંબા વાળ વાળાં બકરાં અને તેઓની સાથે એકાદ રીંછ જેવો રૂંછા વાળો કુતરો પણ વારંવાર નજરે પડે છે. નદીના કિનારા પર, તેની પેલી ગમના પર્વતોની ખીણોમાં અને અમારા ડાબા હાથ પરના ડુંગરોનાં શિખરો પર અને મધ્યભાગપર નાનાં નાનાં ગામડાં દેખાતાં હતાં. આ ગામમાં માત્ર પાંચ છજ માટીનાં ખોરડાં હોય છે. ઘરની પાસે પગથિયાં જેવાં નાનાં ગોળ, લંબગોળ, ચોરસ અને અર્ધચંદ્રાકારનાં કમોદ અથવા મકાઈનાં ખેતરો હોય છે. આ ખેતરો અથવા

ક્યારા ઢાળવાળા હોય છે. અને ઢાળને છેડે નાની માટીની પાળ કરેલી હોય છે. વરસાદ વધારે પડતો નથી તેમ વરસાદ અથવા કુવાની જરૂર પણ નથી, કેમકે વસંતમાં પર્વતોપરનો બરફ પીંગળે છે અને તેનું શીતલ જલ આ ખેતરોમાં સિંચાતું સિંચાતું પાળથી જોઇતું ખેતરોમાંજ રહી બાકીનું જેલમ નદીમાં વહી જાય છે. પીવાનું પાણી પણ ગોતવા જવું પડે તેમ નથી, કેમકે કેટલાક, દૂરથી સરપ અથવા રૂપાના રસ જેવા દીસતા ધોધ, દરેક ઋતુમાં વહ્યાંજ કરે છે. ઘર પર નળિયાંને બદલે ધૂળનાં અગાશી જેવાં સપાટ છાપરાં રાખવામાં આવે છે. આ છાપરાં તેજ આ ગરીબ ખેડુતોની ખળાવાડ છે. આ ખળાવાડ પર ખેડુતો ચડી સુપડામાં દાણા ભરી ભરી ઉછાળતા અથવા વાવલતા નજરે પડતા હતા.

આ ગોકુળ જેવાં રમણીય ગામડાંની પાસેના પાણીના ધોધ પર પાણીથી ફરતી અનાજ દળવાની ચક્કીઓ દેખાતી હતી. આ પ્રમાણે આ જંગલી લોકો પણ પાણીનો ઘણો સરસ ઉપયોગ કરી શકે છે. આ ચક્કીની ગોઠવણ ઘણીજ સાદી અને કાઠીયાવાડમાં અથવા બીજી કોઇ પણ જગ્યાએ દાખલ થઇ શકે તેવી છે. આ જંગલી લોકોની આવી સ્થિતી જોઈ થોડા અગાડી ચાલ્યા ત્યારે કેટલાંક માણસો સડક માપતાં નજરે પડ્યાં. ગાડી ઉભી રખાવી તેઓને આમ કરવાનું કારણ પુછ્યું. તેમાંનો એક જે અમલદાર જેવો દેખાતો હતો તેણે કહ્યું કે 'રાવલપીંડીથી શ્રીનગર સુધી ટ્રેન કરવાનો સરકારનો વિચાર છે.' અમે પૂછ્યું કે 'કેટલું ખરચ થશે?

કેવા ગેજની ટ્રેન કરવા વિચાર છે? પૈસા કોણ આપશે? ટ્રેન આજ રસ્તે ચલાવવી છે કે બીજો કોઇ રસ્તો તઇયાર કરવો પડશે'? તેણે કહ્યું કે 'બ્રોડગેજ કરવાનો ઇરાદો છે. ખરચ આશરે ૭૦,૦૦૦,૦૦૦ (સાત કરોડ) રૂપીયાનું થશે. રસ્તો આજ લેશે પણ તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરવો પડશે. અને મસુરી (મરિહીલ) ઘણું ઉંચુ છે તેથી તેને છોડી દેવું પડશે. ખરચ કોણ આપશે તેની મને ચોકસ ખબર નથી પણ ઘણું કરી કાશ્મીરના મહારાજા આપશે. વળી આ ટ્રેન થશેજ એમ પણ કહી શકાતું નથી.' આવા પર્વતોમાં ટ્રેન લાવવી એ ખરેખાત મુસ્કેલ કામ છે, કેમકે એક તસુ પણ સપાટ જમીન કયાંઇ નજરે પડતી નથી અને ડુંગરો પરથી વારંવાર પથ્થરનાં તોળાઇ રહેલાં હાથી જેવડાં ચોસલાં ગબડી પડે છે.

આ ટ્રેનને વિષેજ વાતો કરતા અમે અગાડી ચાલ્યા અને રામપુર જ્યાં એક ડાકબંગલો છે ત્યાં જઇ દોઢેક કલાક રોકાણા, ઘોડાને થાક ખવડાવ્યો અને અમે જમ્યા. હું રામપુરમાં હતો તેથી કાઠીયાવાડમાંનું લાઠીનું ગામ રામપુર જ્યાંથી લાઠી ચોખ્ખું નજરે પડે છે તે યાદ આવ્યું. કયાં એ સપાટ જમીન અને વિશાલ ખેતરો વાળું રામપુર અને કયાં આ સ્વર્ગપરનું સરોનાં ધુ ધુ અવાજ કરતાં વૃક્ષોથી ભરેલું ઉંચી ટેકરી પર આવી રહેલું કાશ્મીરી રામપુર! એ વખતે હું કાશ્મીરમાં છતાં જાણે કાઠીયાવાડમા હોઉં, મારા મિત્રો સાથે જાણે લાઠી અથવા રાજકોટમાંજ ફરતો હોઊં, બેઠેલો હોઊં અથવા

સ્વર્ગનું વર્ણન વાચતો હોઉં તેમ ભાસ્યું. એ કાસ્મીરી પર્વતો, નદી, ખળખળિયાં, ઝરણુ અને શીતલતા જાણે મારા મન સાથેજ કાઠીયાવાડમાં આવી વસ્યાં હોય, એ વૃક્ષની કુંજોને જાણે મારા હૃદયના વિચારો કાઠિયાવાડમાં ઉપાડી ગયા હોય, એ બરફનાં શિખરોને મારૂં મન જાણે કાઠિયાવાડમાં ઊંચકી ગયું હોય અથવા કાશ્મીર અને કાઠિયાવાડ જાણે એક થઇ ગયાં હોય અથવા મળી ગયાં હોય તેવીજ મને ભ્રાંતિ થવા લાગી. આવાજ વિચારોમાં જમી રહ્યા પછીનો અર્ધો કલાક અર્ધી ક્ષણની માફક વીતી ગયો, ગાડી જોડાણી, કોઇએ મને બોલાવ્યો, સ્વપ્ન ઉડી ગયું અને હું ગાડીમાં બેસી કુદરતથી ચકિત થઇ તેના ને તેનાજ સ્વપ્ન જેવા વિચારો કરતો, બીજાની સાથે અગાડી ચાલ્યો. આંખોને બદલે મનથી દેખતો હોઉં, દરેક અવયવ અને ઈંદ્રિય જ્ઞાન જાણે મનમાં સમાઇ ગયાં હોય અથવા દરેક દેખાવ જાણે દિલપર ચિતરાઇ અથવા કોતરાઇ જતા હોય તેમ મને લાગ્યું. આ હૃદય છબી પાડવાનું નવું યંત્ર બન્યું !

આવી સુખકર નિદ્રાવસ્થામાં હું હતો તેટલામાં અમે એક જૂનાં ખંડેર પાસે આવી પહોંચ્યા. કાશ્મીરની ગાઇડમાં લખ્યું છે કે રામપુર અને ઉરીની વચમાં એક **પાંડુગઢ** નામનો પુરાતન પડી ગયેલો કિલ્લો આવે છે. **બારામુલ્લા** જતાં અમે અહીં રોકાણા નહતા અને તેવું બીજું ખંડેર જોયું નહતું, તેથી આજ તે **પાંડુગઢ** છે તેમ ધારી અમે તેની અંદર ગયા. અંદર એક નીલા પથ્થરનું ખળભળી ગયેલું શિવાલય

જોયું. ચોકમાં લીલું ઘાસ, ઓરડી અને એવા બીજા નાના છોડ અને ધુંચવાઇ ગયેલાં મોટાં વૃક્ષો જોયાં, ચારેકોર કિલ્લાનો પાયો હતો પણ તે ગઢ ઘણી લાંબી મુદતથી પડી ગયેલો હોવાને લીધે તેના પર મોટાં ઝાડનો કુદરતી કિલ્લો થઇ ગયો હતો. આ સુંદર પથ્થરની એક ખાંભી મુસાફરો બહાર સડક પર લઇ આવેલ છે અને તેનો ઉપયોગ હજામની સલ્લઇ જેવો કરે છે, અથવા તેના પર ઘાસના જોડા, જેને કાશ્મીરમાં ચપલાં કહે છે તે રાખી વિશ્રાંતિ લે છે.

વટેમાર્ગુનું આ વિશ્રામસ્થાન અને અસલી ખંડેર જોઇ અગાડી ચાલ્યા. ખાઇ વધારે વધારે ઊંડી થતી ગઇ. દેખાવ વધારે ભયાનક અને શાંત દીસવા લાગ્યા. સૂર્યાસ્ત સમય પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવતાં પક્ષિઓ કિલકિલ કરી આમ તેમ ઉડવા લાગ્યાં. સુર્યના ઝાંખા પડતા લાલ કિરણો વૃક્ષોનાં પાનની ગાઢી ઘટામાંથી સોંસરાં નીકળી પર્વતોને રંગવા લાગ્યાં. ઉરી ગામનો ડાક બંગલો જ્યાં અમારે રાત રહેવું હતું તે પણ દૃષ્ટિએ પડ્યો. જેલમ નદીના એક વિચિત્ર કાશ્મીરી પુલ પાસે આવી પહોંચ્યા. બન્ને કિનારે મોટાં લાકડાં અથવા ઝાડનાં થડ સાથે બે જોડાજોડ મજબુત ચામડાનાં દોરડાં બાંધેલાં હોય છે, તેની ઉપર આશરે દોઢ હાથ બીજાં બે છૂટાં દોરડાં હોય છે, ઠેઠ નીચલાં દોરડાં અને ઉપલાં બન્ને દોરડાંને છૂટાં રાખવા, નીચેનાં અને ઉપલાં દોરડાં વચ્ચે નાના લાકડાના ડંડિકા બાંધેલા હોય છે. નીચલાં દોરડાંપર પગ રાખી ઉપલાં દોરડાંને ઝાલી માણસો સામસામા ઘાસની

ભારીઓ ઉપાડી અને સ્ત્રીઓ બાળકને તેડી ચપલાં પગમાં પહેરી વગર બીકે પુલ ઓળંગ્યા કરે છે. પુલમાં ઘણો ઝોળ પડી જાય છે અને હિંચક્યા કરે છે. એક વખતે કેટલા માણસોએ આ પુલપર ચાલવું તેનો કાંઇ નિયમ નથી તેથી ઘણા માણસો ચાલવાથી કોઇ કોઇ વખતે અતિ બોજો થવાથી આ ઝુલતો પુલ તુટી જાય છે.* માણસના પગ પાણીથી માત્ર ત્રણ ચાર હાથ ઊંચા રહે છે. દોરડાનાં આ ભયંકર પુલપર ચાલવાની અમારામાંથી કોઇની હિમ્મત ચાલી નહિ. **કાશ્મીરમાં** આવા ઘણા પુલ હોય છે. નાનાં નહેરાંપર એક આડું ગોળ મોટું ઝાડનું થડ મુકી દે છે. અને તે વિચિત્ર પુલ પર **કાશ્મીરી** ટટુ અને માણસ દહેશત વિના ચાલ્યાં જાય છે. **જેલમ** નદી એટલા જોરથી વહે છે કે **બારામુલ્લાં** પછી વચમાં થાંભલાવાળો એકે પુલ બાંધી શકાયો નથી.

એ દોરડાનો પુલ જોઇ જરા અગાડી ચાલ્યા એટલે એક મોટું મેદાન આવ્યું. લીલું ઘાસ તેપર છવાઇ ગયું હતું. ચોપાસ સુંદર લીલા અને સંધ્યા રાગથી ગુલાબી દીસતા પર્વતો છવાઇ ગયા છે. આવા મેદાનની વચ્ચે એક સારી સગવડવાળો **ડાક** બંગલો છે તેમાં અમે રાત રહ્યા.

તા૦ ૧૨-૧૧-૯૧ :—સવારમાં ચા પીધા પછી આઠ વાગે ઉરી છોડયું. રસોડાના સામાન સાથે કેટલાંક માણસોને,

*નીચે પથ્થરમાં પછડાતી, ધુઘવતી, ફુફવતી જેલમ નદી પૂર જોસથી ચાલી જાય છે.

આ ભયંકર દોરડાનાં

રસ્તામાં બપોરે જમવાનું તૈયાર રાખવા અગાડી મોકલી આપ્યાં હતાં. આ વળતી મુસાફરીમાં અમે હમેશાં આવી ગોઠવણ કરતા કેમકે જતી વખત તેમ ન કરવાથી અમને ઘણીજ મુશ્કેલી પડી હતી. સાંજે ગરી પહોંચવું હતું. તે ઉરીથી ચોત્રીસ માઇલ દુર છે.

આ રસ્તો ઘણોજ વિકટ છે. એક બાજુએ ઊંચા પર્વતો અને બીજી બાજુએ એક હજારથી વધારે ફીટ ઊંડી, જેલમના ઘુઘવાટથી ગાજી રહેલી ખાઇ આવી રહેલી છે. કેટલાએક પર્વતો કાળા સખત પથ્થરના છે, કેટલાએક સ્લેટના છે અને કેટલાએક માટીના છે. આ દરેક પર્વતપર સરખાંજ સુશોભિત વૃક્ષો આવી રહેલાં છે, ઉંચાઇમાં પણ ઘણાખરા સરખાજ. ગિરના જેવા કાળા કાગડાના વિચિત્ર જાતના અવાજ, કોઇ કોઇ કુંજમાં મધ્યાન્હ સમયે છુપી રહી મધુર ગાયન કરતાં ચાંડુલોના સુસ્વર અને વર્ષાની શાંત રાત્રિનું ભાન કરાવતાં તમરાંના ધ્વનિ દરેક પર્વતપર સંભળાય છે, જેલમ નદીનાં ઉછળતાં ફીણ દરેક ડુંગરપરથી દેખાય છે, સામે ટેકરીઓપર ચરતાં ઢોર અને પહાડી બકરાં અને ફરતાં જંગલી માણસો દરેક જગ્યાએથી નજરે પડે છે અને નાનાં મોટાં ઝરણ, ખળખળીયાં અને ધોધથી દરેક પહાડ સુશોભિત દીસે છે; પણ ધૂળના પર્વતો તો નિરંતર ભીનાજ રહે છે; પાસેથી પસાર થતી દરેક વસ્તુને શીતલ કરી દે છે અને ઝાડની અતિગીચ કુંજ ગલીઓથી છવાએલા છે. આ પર્વતોપર અસંખ્ય ગડગડિયા નાના મોટા પથ્થરો ચોટી રહેલા છે,

સખત વરસાદના ઝપાટાથી આ પથ્થરો ધૂળની સાથે નીચે સડકપર અને સડકપરથી નીચે ખાઇમાં ઠેઠ જેલમ સુધી ધસી પડે છે, આના સપાટામાં જે કોઇ પ્રાણી અથવા ચીજ આવી જાય છે તેનો તત્કાલ નાશ થાય છે, અને તે ફરીથી દ્રષ્ટિએ પડતી નથી. આવાં અકસ્માતોથી ઘણી વખત ઘણા જીવનું નુંકશાન થાય છે. ચોમાસામાં ધરતીકંપ, વાવાઝોડું, વંટોળીયા અથવા ઝપાટાની વખતેજ આવા અકસ્માતો બને છે તેમ નથી, પણ ધુળ અને નાના ગોળ પથરા હમેશાં ખર્યાજ કરે છે. આમ થવાથી કેટલાક મજુરો સડક સાફ કરવા દરરોજ કામે લાગેલાજ હોય છે, અને રસ્તે ચાલતી ગાડીને દબાઇ, દટાઇ, છુંદાઇ અથવા ઘસડાઇ જવાની નિરંતર ધાસ્તી રહે છે. પથ્થરનું દરેક ચોસલું હમણાં આવી પડશે એમ દેખાય છે. આમાંથી બચવાનો એકકે ઊપાય નથી કેમકે આવા પર્વતો ઘણા લાંબા છે અને સડક હમેશાં તેની અડો-અડજ ચાલી જાય છે. આ જીવને હાનિ કર્તા છે પણ આંખ-ને આનંદ આપે છે; મૃત્યુ જેવા ભયંકર છે પણ મનને રીઝવે છે; રોગથી પણ વિશેષ દુઃખ આપનાર થઇ પડે તેવા છે, પણ વિચારોને પ્રફુલ્લ કરે છે; ત્યાંનું રહેઠાણ મૃત્યુનું સહોદર છે પણ મનને તે છોડી જવું ગમતું નથી અને આ દેખાવો માંસાહારી પશુઓ, એકાંત, બરફ અને ઝાડીથી વિકરાલ છે પણ સર્વ રમણીય વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ટ, દષ્ટવસ્તુઓમાં સર્વોપરિ અને સર્વ આલ્હાદક, સુખકર શાંત કરનારી અને શીત ચીજોમાં ઉત્તમ છે.

રૂમાલ ગજવામાં રાખી, ફાંકડા બની, આંટા મારવા એજ સંપત્તિ અથવા મજા નથી. સોનાનાં ચશ્મા વગર કારણે ઘાલી, સોનાનાં નાજુક ઘડીયાળ અને અછોડા છાતી પાસે લટકાવી, ટેબલ પર ટાંટીઆ ઉંચા ચડાવી, વિસ્કી પેગ ચડાવવો એ સુધારાના સાથીનાં લક્ષણ નથી; ધીરજ અને ધૈર્યથી અગાડી વધવું એજ સુધારો છે, એજ સુખ છે, એજ ધર્મ છે, અને એજ સંપત્તિ છે. "ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરુ નારી આફત કાલ પરખીંએ ચારી." ખરેખાત આવી સ્થિતિમાં જોકે ધીરજથી શાંત રહેવું જોઇએ તોપણ આ ભૂખ્યા માણસોની એ વખતની સ્થિતિ જોઇ અમને ઘણીજ દયા આવી અને જે કોઇએ આવી સ્થિતિ અનુભવી અથવા જોઇ હશે તેને તેઓનાપર દયા આવ્યા વિના રહેશેજ નહિ.)

હવે આ વખતે ડાક બંગલામાં અમે પર્વતો નીહાળતા હતા ત્યારે શું થયું તે લખું. એક જમીનદાર અમને મળવા આવ્યો. તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરી જોતાં માલુમ પડયું કે, આવા ત્રીશ ત્રીશ ચાળીશ ચાળીશ હજાર રૂપીઆની આવક વાળા કાશ્મીરની રાજ્યસત્તા નીચે ઘણા ખંડિઆ જાગીરદારો છે. જાગીરદાર સાથે વાતો કરતા હતા તેટલામાં રસોઇઆએ આવી કહ્યું કેઃ જમવાનું તૈયાર છે. તેથી અમે તંબુમાંજ જમવા લાગ્યા, કેમકે એ સ્થલ ઘણું સુંદર હતું. તંબુમાં જમી, ખળખળ વહેતા ઝરણુ પાસે એક પથ્થરપર જરાવાર બેસી, ગાડીમાં બેસી રસ્તે પડયા. જોખમી રસ્તાપર કેટલાક સાંકડા પુલ ઓળંગી અમે સાંજે ગરી પહોચી ગયા. એકા અને માણસો આવી પહોંચ્યાં નહતાં.

સાથે પીધો અને અમે ત્રણે સાથે બેસી પેટની પૂજા કરી. જમી રહ્યા કે તુરતજ એકા અને માણસો આવી પહોંચ્યાં. તેઓને પણ બરાબર ભૂખ લાગેલી. ભૂખ અને તરશથી એટલા ધાંધા થઇ ગયા કે પાણી ક્યાંઇ ગોતી શક્યા નહિ; એકજણો આખા ગામમાંથી ગોતી એક માણસનું પેટ ભરાય તેટલા દાળિયા લઇ આવ્યો. તે બધા ભેગા થઇ ચાવી ગયા પણ દાવાનલમાં પાણીનું એ એક ટીપું શું કરી શકે? અગાડી રસ્તો કેવો છે તેથી અમે સૌ અજાણ્યા તેથી વધારે પણ કેમ રોકાઇએ? અંધારૂં થઇ જાય. ડુંગર અને ખાઇ વચ્ચે અંધારામાં શી રીતે ચલાય! આવી રીતે છતે પાણીએ તર્ષ્યા અને વગર ઇલાજે ભૂખ્યા બધા માણસો ઉરી તરફ ઉપડયા. કેટલાકની આંખમાં પિલુડાં આવી ગયાં હતાં. આ કેવું ખોટું! લડાઇના વખત જે માથાપર ગડગડી રહ્યા હતા, માંસ ભાલાની અણી પર રાખી મુડદાંની ચેહપર શેકી લઇ ચાવી જવું પડતું હતું, અરણ્યમાં પથ્થર પર પણ સુખે સુવાનું મળતું નહિ, ઘોડાપરથી પલાણ પણ દૂર થતાં નહિ, લોહીમાં તરવારો હમેશાં ભીની રહેતી, શરીર પર જખમ વિનાનાં કોઇ માણસો નજરે પડતાં નહિ, સંકટની સંખ્યા થઇ શકે તેમ ન હતી, એ સમય વીસરી જવાનો નથી. સુખ શાંતિથી નપુંસક બની જવાનું નથી. મોજનું વ્યસન સુખ આપનારૂં નથી. સ્પ્રીંગવાળા પલંગ અને ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસી ચટપટ કરવી અને તેમાંજ મગ્ન રહેવું, એ સુધારો, સુખ અથવા આનંદ નથી. બુટ, મોજાં, નાજુક સોટી અને રેશમી

ફરી અગાડી ચલાવ્યો પણ તેજ પૂલપર પાછો તેજ ઘોડો પડ્યો. આ વખતે વશરામ ઘોડાના પાછલા પગ પાસે પડ્યા એ ઘણું સારૂં થયું; બેમાંથી એકે બાજુએ પડત તો હાડકાં પાંસળાં વિખાઇ જાત. વશરામ પડ્યા કે તરતજ ઘોડો ઉભો થઇ ચાલવા લાગ્યો અને વશરામ ઢસરડાણા. આખરે નીચે નમી પાછળથી નીકળી ગયા પણ તેના સાથળમાં બહુ વાગ્યું છે."

ચિકોટી અને ગરીની વચમાં આ નેલીબ્રિજ છે. માત્ર લાકડાંનોજ બનાવેલો છે. ડાબા હાથપરના પર્વતોમાંથી જેલમ જેવીજ એક શુધવતી નદી નીચે થઇને ચાલી જાય છે અને જેલમને મળે છે. પૂલ છ ફીટ પહોળો નહિ હોય. લાંબો આશરે વીશ ફીટ છે. ઉંચો આશરે પંદર ફીટ હશે. પણ જમણી તરફ તો ખાઇ છે અને તેમાં પડી તે નદી જેલમને મળે છે. ઇશ્વર કૃપાથી અમારી ગાડી સહીસલામત આવા પૂલો ઉતરી આવી અને વશરામ પણ એક તરફ ન પડતાં વચમાં પડ્યા, નહિતો બન્ને બાજુ મૃત્યુ હાચું ફાડી ઉભેલ હતું. વશરામ સહેલાઇથી એકા નીચેથી નીકળી શકત, પણ એકો પાછળ ઊલળી ન પડે તે માટે એ ઘોકા નીચે રાખેલા હોય છે તેથી તેમાં તે ભરાણા અને ઘસડાણા. તેનો પગ ભાંગી ગયો હશે તેમ તેને અને બધાને લાગ્યું. પણ ડાક્ટરે તુરત સાથળ તપાસી કહ્યું કે કાંઇ ઈજા નથી. તો પણ તેને એટલું સખત લાગ્યું હતું કે જ્યાંસુધી કાશ્મીરની મુસાફરી પુરી થઇ ત્યાંસુધી તેને શેક કરવો પડ્યો.

ડાક બંગલામાં ઉતારો કર્યો. વાઇસરૉય સાહેબ તે બંગલામાં ઉતર્યા હતા. તેથી તેનાં કેટલાંક માણસો અને રાવલપિંડીના કમિશનર તે બંગલામાં હોવાને લીધે જોકે બંગલો ઘણો સારો છે તોપણ અમને માત્ર એકજ કમરો (ઓરડો) મળી શકયો.

કાસ્મિરના મહારાજા થોડી મુદતમાં જંમુ જવાના હતા તેથી આ બંગલાના કંપાઊંડની બહાર ઘણા તંબુ તૈયાર રાખ્યા હતા. મહારાજા ડાક બંગલા અને હૉટેલોને અપવિત્ર માને છે, તેથી તેમાં અથવા તેના ફળીઆમાં આવતા નથી પણ તંબુમાંજ રહે છે.

રાવળપિંડીના કમિશ્નરને અમે મળ્યા અને થોડી વાતચિત કર્યા પછી અમારા ઓરડામાં આવી દેશના કાગળ લખવા બેઠા.

બે ત્રણ કાગળ લખ્યા તેટલામાં અમારા એકા અને માણસો આવી પહોંચ્યા અને મેં "પડ્યા" એ શબ્દ સાંભળ્યો. કાગળ પડતો મૂકી લેખણ કાને ખોશી તુરત બહાર જઇ એક માણસને "શું થયું ? કોણ પડ્યું ?" એમ પૂછવા લાગ્યો. તેણે મને જવાબ નહોતો આપ્યો તેટલી વારમાં વશરામ ખવાસે ખોડાંગતા ખોડાંગતા આવી કહ્યું કે "હું પડ્યો." ડાકટરે તેને શેક કર્યો પછી અમને કહ્યું કે "નેલીબ્રિજપર વશરામ ખવાસવાળા એકાનો ટટુ એક વખત પડ્યો. પણ તેણે લાકડું પકડી રાખ્યું અને તેથી બચ્યા. ઘોડાને ઉભો

શકયો નથી. આ સસ્પેન્શન બ્રિજની પાસેજ મુસાફરો માટે ત્રણચાર ઓરડીઓ છે. આ પુલ અને ઓરડીઓ કાશ્મીરના સ્વર્ગવાસી મહારાજાની નામના માટે ચણાવેલાં છે.

ઓરડીમાં ઉતરવાને બદલે અમે પુલ અને ઓરડીઓને પડખે એક ચણાવેલ ઓટો છે ત્યાં જઇ બેઠા, કેમકે આની પાસે એક નાજુક ગુલાબના પુષ્પોની વાડી છે. અને નીચેજ જેલમનું સ્વચ્છ અને શીતલ જલ વહેતું દેખાય છે. આ ગુલાબનાં ફુલ ઘણાંજ ખુશબોદાર અને મોટાં છે.

અમને જોઇને એક સરોદો લઇને ગવૈયો ગાવા આવ્યો. આ શું ગાતો હતો તે અમે પૂરૂં સમજી શકયા નહિ, પણ જે ગાયનો અને વાજાં અમે શ્રીનગરમાં સાંભળ્યાં અને જોયાં હતાં તેથી આ જુદીજ તરેહનાં હતાં. કાશ્મીરની આબેહુબ રીતભાત બારામુલ્લાં છોડયા પછી નજરે પડતી નથી. આ ગવૈયો કાઠી લોકોના રાવળ જેવો હતો. તેઓના જેવોજ સુર કાઢતો હતો અને સરોદો પણ તેવોજ વગાડતો હતો. ખામી માત્ર રવાજનીજ હતી. થોડીવારમાં આંહીનો એક માળી કેટલાંક સફરજન અને નાખ લઇ આવ્યો. આ કાશ્મીરમાંજ ઉત્પન્ન થતાં સફરજન જેવાંજ નાખ અને કાશ્મીરી સફરજન ઘણાં સ્વાદિષ્ટ અને દાડમ જેવડાં મોટાં હોય છે. કાશ્મીરી લોકો નાખનું અથાણું પણ કરે છે. જમવાનું તૈયાર થયું તેથી રસોડાના તંબુમાં જઇ જમીને પાછા નદી આગળ આવી બેઠા.

આ પ્રમાણે બિચારા વશરામે રાત આખી શોક કરાવ્યા કર્યો અને અમે "તે બચ્યા એ સારૂં થયું, ઇશ્વરની એટલી કૃપા" એવી એવી વાતો કરતા સુઇ રહ્યા.

તા૦ ૧૩-૧૧-૯૧:—રાત આખી સગડીમાં ધૂમાડા વિનાતાં ચિનારનાં લાકડાં સળગ્યાં કર્યા હતાં તેથી સવારના સાડાચાર વાગે ઉઠી કપડાં પહેરી તાપવા બેશી ગયા.

ચા પીધો કે તુરત ગાડીમાં બેશી રસ્તે પડયા. કાશ્મીરના આ સુંદર દેખાવો વિશે હું શું લખું ? દરેક જગ્યાએ સરખીજ રમણીયતા દેખાય છે. જેલમ નદી પડખે ઘસી આવતી હતી તેની આસપાસ ભવ્ય દેખાવો જોઇ દૃષ્ટિ કદી તૃપ્ત થતીજ નથી.

આવા પ્રદેશોમાં આમ તેમ સડકપર ચાલતાં અમો કોઇ કોઇ ઠેકાણે પ્રતિધ્વનિ સાંભળવા પીસ્તોલના અવાજ કરતા હતા. આ અવાજ દરેક ડુંગરમાં અને ખાઇમાં ગાજી રહેતા. અવાજ સાંભળી કોઇ કોઇ વખતે ઉંડી ખીણમાં દીપડા જેવાં કેટલાંક જાનવર ઘીચ ઝાડીમાંથી બહાર નીકળી આવતાં; દુરબીનથી અમે તેઓને જોયાં તોપણ ખાઇ એટલી ઉંડી છે કે અમે તેની જાત ઓળખી શક્યા નહિ. આમાંનાં કેટલાંક પીળાં અને વાંદરાના આકારનાં હતાં.

બપોરે અમે દુમેલ આવી પહોંચ્યા. આ જગ્યાએ એક પુલ છે. તેની નીચે જેલમ નદી વહે છે. તેનું પુર એટલું જોસવાળું છે કે આ પુલની વચમાં એક થાંભલો બની

શક્યો નથી. આ સસ્પેન્શન બ્રિજની પાસેજ મુસાફરો માટે ત્રણચાર ઓરડીઓ છે. આ પુલ અને ઓરડીઓ કાશ્મીરના સ્વર્ગવાસી મહારાજાની નામના માટે ચણાવેલાં છે.

ઓરડીમાં ઉતરવાને બદલે અમે પુલ અને ઓરડીઓને પડખે એક ચણાવેલ ઓટા છે ત્યાં જ બેઠા, કેમકે આની પાસે એક નાજુક ગુલાબના પુષ્પોની વાડી છે. અને નીચેજ જેલમનું સ્વચ્છ અને શીતલ જલ વહેતું દેખાય છે. આ ગુલાબનાં ફુલ ઘણાંજ ખુશબોદાર અને મોટાં છે.

અમને જોઇને એક સરોદો લઇને ગવૈયો ગાવા આવ્યો. આ શું ગાતો હતો તે અમે પૂરૂં સમજી શક્યા નહિ, પણ જે ગાયનો અને વાજાં અમે શ્રીનગરમાં સાંભળ્યાં અને જોયાં હતાં તેથી આ જુદીજ તરેહનાં હતાં. કાશ્મીરની આબેહુબ રીતભાત બારામુલ્લાં છોડયા પછી નજરે પડતી નથી. આ ગવૈયો કાઠી લોકોના રાવળ જેવો હતો. તેઓના જેવોજ સુર કાઢતો હતો અને સરોદો પણ તેવોજ વગાડતો હતો. ખામી માત્ર રવાજનીજ હતી. થોડીવારમાં આંહીનો એક માળી કેટલાંક સફરજન અને નાખ લઇ આવ્યો. આ કાશ્મીરમાંજ ઉત્પન્ન થતાં સફરજન જેવાંજ નાખ અને કાશ્મીરી સફરજન ઘણાં સ્વાદિષ્ટ અને દાડમ જેવડાં મોટાં હોય છે. કાશ્મીરી લોકો નાખનું અથાણું પણ કરે છે. જમવાનું તૈયાર થયું તેથી રસોડાના તંબુમાં જઇ જમીને પાછા નદી આગળ આવી બેઠા.

 ઓરેટ્ટી

પુલની એક બાજુએ આ ઓરડીઓ, ઓટા અને ફુલવાડી છે, અને બીજી બાજુએ ટ્રેનના સ્લિપર વેરવાનું કારખાનું છે. આ કામ એન્જીન અને સાંચાથી થાય છે. આ પાટીયાં કાસ્મીરમાં કામ આવતાં નથી પણ એકસોથી વધારે માઇલ દૂર મોકલી આપવાનાં છે. મજુર ગાડાં અથવા ખટારાપર, આ પાટીયાં તેટલે દૂર મોકલાવાતાં નથી, પણ પચાસ સાઠ પાટીયાં તૈયાર થયાં કે તુરતજ જેલમ નદીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેથી વેન સાથે તણાતાં ચાલ્યાં જાય છે. નવાઇ જેવું એજ છે કે આ પાટીયાં વેનમાં ઘણી વખત કીનારે ચડી જાય છે, છતાં કોઇ માણસ તેને ઊપાડી જતું નથી, પણ પાછાં નદીમાં ફેંકી દે છે. વળી કદાપિ કેટલાંક લાકડાં ખોવાતાં પણ હશે તોપણ આ જગ્યાએ લાકડાંની એટલી છત છે કે તે ખોટ કાંઇ નજરમાં લાવવા જેવી નથી.

એક વાગ્યો. આ દીવાલ સાથે અથડાતું પાણી, જેલમ નદીને આ જગ્યાએ એક બીજી નદી મળે છે તેથી થતો મોટો અવાજ, ગુલાબનાં આ સુંદર પુષ્પ, અને આ સસ્પેન્શન બ્રિજ છોડી ચાલવાનો વખત થઇ ગયો. "મે' અને મેમાન કેટલા દિવસ"!

કાસ્મીરની હદમાંથી ગાડી અથવા એકા ભાડે કર્યાં હોય તેઓને માટે અહીં કાંઇક દાણ આપવું પડે છે. દાણ લેનારા માગવા આવ્યા પણ અમે ગાડી તેમજ એકા રાવલપિંડીથી ભાડે કરેલા હતા તેથી કાંઇ આપ્યા વિના ચાલી નીકળ્યા,

એકાવાળાને પણ ચાલવાનું કહી દીધું અને લાલચુ દાણ ઉઘરાવનારને રગઝગ કરતા ત્યાંજ રાખ્યા.

અમારી સાથે જેલમના પાણી પર સેંકડો પાટીયાં તણાતાં આવતાં હતાં, ચક્કર ખાતાં હતાં, કોઇ ટાપુપર અટકી પડતાં હતાં, કીનારાપર ઉછળી પડતાં હતાં અને પાછાં રસ્તે ચડતાં હતાં, આ પણ ખરેખાત જેલમના ગૌરવમાં કાંઇક વધારો કરતાં હતાં અને તેની ઝડપની મહત્ત્વની છાપ દીલપર વધારે સજ્જડ બેસાડતાં હતાં.

દાણ ઉઘરાવનારા માણસોએ અમારા માણસોને કાંઇ હરકત તો નહિજ કરી હોયને ! એવા વિચાર કરતા કોહાલે આવી પહોંચ્યા. અહીંના ડાકબંગલામાં અમારે રાત રહેવી હતી.

કોહાલાગામ અર્ધું કાસ્મીરની હદમાં છે અને અર્ધું પંજાબની હદમાં આવેલું છે. વચમાં એક સસ્પેન્શન બ્રિજ આવેલો છે. આ પૂલ ઉપર ઉભા રહી નીચે વહી જતું જેલમનું પાણી નીહાળવા જેવું છે* કાચનો રસ વહી જતો

---

*આદિ કવિ વાલ્મિકીના ગંગાષ્ટકમાં ગંગાજીના પાણીનું વર્ણન સરસ કરેલું છે તેમાંથી ફક્ત બે લીટી નમુના તરીકે નીચે લખું છું:—

एतत्तालतमालसालसरलव्यालोलवल्लीलता ।

च्छन्नं सूर्यकरप्रतापरहितं शंखेंदुकुंदोज्वलम् ॥

હોય તેવોજ આબેહુબ આભાસ થાય છે. કેમકે આટલા ભાગમાં પથ્થર ન હોવાથી પાણી ઉછળતું નથી અને તેથી ફીણ દેખાતાં નથી, પણ નિર્મળ જલ એકસરખું સરખી સપાટીમાં ઝપાટાબંધ ચાલ્યું જાય છે; કાશ્મીર અને પંજાબની હદવચ્ચે પાટીયાં જાણે છોકરાંને રમવાનાં નાનાં વહાણ હોય (અને જાણે ફુંકથી ચાલ્યાં જતાં હોય) અથવા કાચપરથી લપસી પડતાં હોય તેવાં દેખાય છે. આ પૂલપર એક વખતે એકથી વધારે ગાડી ચલાવવાનો હુકમ નથી અને દરેક ગાડી, એક્કા, ખચ્ચર, પોઠીયા અને ક્રાંચી માટે દાણ તરીકે અમુક રકમ આપવી પડે છે. પૂલને બન્ને છેડે અકેકી કોટડી છે તેમાં સીપાઇઓ દિવસ આખો રહે છે. અને ઉપલો ધારો અમલમાં લાવે છે.

આ પૂલ ઓળંગ્યો. કાશ્મીર છોડયું પણ તેનું સૌન્દર્ય અને શીતલતા હજી તજ્યાં નહોતાં. તેની શીતલતા અને આંખ આગળથી સૌંન્દર્ય પણ તજવાનો વખત હવે નજદીક આવી ગયો; પણ હૃદયમાં ચીતરાઇ, જડાઇ, અને કોતરાઇ ગયેલી છાપ હૃદયમાંથી કદાપિ યાવત્‌ચંદ્રદિવાકરૌ જીવવાનું હોય તોપણ કદી ભુંસાઇ, ઉખડી અથવા બગડી જવાની નથી. !

સડકપર વેપારીઓની નાની દુકાનો, જ્યાં માત્ર લોટ, ઘી, મીઠાઇ, માંસ અને હાડકાંજ દેખાતાં હતાં, તેની પાસે ગાડી ઉભી રહી. અહિંથી એક મોટો કેડી જેવો સડકની માફકજ બાંધેલો રસ્તો ઉપર ડાક બંગલે જાય છે. સામાન

મજુર પાસે ઉપડાવી અમે ડાક બંગલે ગયા. ખાનસમાં પાસે બે ઓરડા ઉઘડાવ્યા. અને ત્યાં સરસામાન મૂકાવ્યો.

ડાક બંગલામાં દસ બાર કમરા છે અને સળંગ એક લાંબી ઓસરી છે, ફળી મોટું અને સ્વચ્છ છે. ફળીને છેડે લાકડાની રેલીંગ છે અને રેલીંગથીજ શરૂ થતી એક ઊંડી ખાઇ છે, જેમાં જેલમ નદી ઘુઘવ્યા કરે છે. તે ખાઇ અને નદીની પેલીગમ, બંગલાની પાછળ અને ચોપાસ પર્વતોની હારો આવી રહેલી છે.

આ ઓસરીમાં **રાવલપિંડીના** કમીશ્નર લખતા બેઠા હતા, તેણે અમને જોતાંવેંતજ કહ્યું કે, "દુમેલમાં દાણ ઊઘરાવનાર સિપાઇઓએ મને અને મડમ સાહેબને ઘણી અડચણ કરી છે. તેથી તેઓની એવી વર્તણુંક વિશે હું કાશ્મીરના રેસીડન્ટપર એક ફરિયાદ લખું છું. તમને તેઓ કાંઇ નડયા હતા?" અમે કહ્યું તેઓએ દાણ લેવા માટે તકરાર કરી હતી પણ અમે તેઓને કાંઇ આપ્યું નથી. અમારો સામાન એકા અને માણસો પાછળ છે, તેઓને જો તેઓએ હેરાન કર્યા હશે તો અમે પણ રેસીડંટને એક કાગળ લખી ખબર આપશું અને તે કાગળ આપના કાગળ સાથે આપજ મોકલજો"

આમ કહી તેજ ઓસરીમાં અમે ટેબલપર ઘરના કાગળ લખવા બેશી ગયા. થોડાક કાગળ લખ્યા તેટલામાં માણસો આવી પહોંચ્યા અને લુલા **વશરામ** ખવાસે કહ્યું "ભેસાં

દુમેલમાં હેરાન થયાને ? ” અમે પૂછ્યું “ શું થયું ? ” ડાકટરે કહ્યું : “ આપની ગાડી ચાલી ત્યારપછી અમે તુરતજ એકા ચલાવ્યા પણ એકા દાણવાળાએ અટકાવ્યા. એકે આવી મને કહ્યું કે, ‘ દશ રૂપીયા મને આપોતો તેમાંથી પાંચ તમારા અને રીસીટ તમને દશ રૂપીયાની પૂરેપૂરી આપું ’ આથી મેં કહ્યું : ‘ છીઃ એક પાઇ પણ નહિ મળે, ’ એકા પરાણે ચલાવ્યા પણ એક એકો જરા પાછળ રહી ગયો. તેથી તેના કોચમેનને તેઓએ સખત માર માર્યો, પણ તે તેઓના હાથમાંથી છૂટી એકદમ એકો દોડાવી ચાલ્યો આવ્યો. જો તે હરામખોરોએ આ પ્રમાણે ન કર્યું હોતતો તેઓની તકરારનીજ વાત અમે રેસીડંટને લખત નહિ, પણ આ પ્રમાણે થયું તેથી ઉપલી બધી હકીકત અને તેની સાથે કોહાલાના એક હવાલદારે અમને ઘણી સારી સગવડ કરી આપી હતી તે લખી, રાવળ-પિંડીના કમીશ્નરને કાશ્મીરના રેસીડંટ તરફ તે કાગળ રવાના કરવા આપી દીધો.

અમે કમીશ્નર સાથે વાતચીત કરતા હતા અને સંધ્યા રાગથી અતિ રમણીય લાગતું તે અલૌકિક સૌંદર્ય આમતેમ આંખો ફેરવી આનંદ અને આશ્ચર્ય સહિત જોતા હતા તેટલામાં થાળી પીરસાઇ ગઇ તેથી જમવા ગયા.

સવારે વહેલું ચાલવું હતું તેથી જમીને જલદી બીછાનાનો સંગ કર્યો.

આ વખત તો કોહાલામાં શાન્તિથી આ પ્રમાણે સુઇ રહ્યા, પણ કાશ્મીર જતી વખતે ત્યાં શું થયું તે હવે જરા લખું:

મસુરી (મરીહીલ) થી નામનાજ જમીને બપોરે ચાલ્યા હતા. ખરેખાતજ 'નામનાજ જમીને', કેમકે, ઘીથી દરેક વસ્તુ વૈદરાજ જંડુભટના સુદર્શન અથવા હાવર્ડ ક્વિનાઇન જેવી કડવી થઇ ગઇ હતી ! આ ખાવાથી તાવ આવતો અટકવાનો નથી એમ ધારી કાંઇ મ્હોમાં પણ નાખ્યું નહોતું. ચા પીધા પછી ચાલવાનું નક્કી કર્યું પણ તેપણ ઢોળાઇ ગયો અને વધારે દૂધ ન મળે; ઉંનું પાણી પીવાની કોઇને ઇચ્છા થઈ નહિ. ઇશ્વરનીજ ઇચ્છા આજ અહિં પેટ ભરવા દેવાની નથી તો બીજે કયાંઇ જમી લેશું એમ વિચારી અમે ગાડીમાં બેશી ભુખ્યા, મરીહીલ છોડયું. કાશ્મીરની મુસાફરીનો આ બીજોજ દિવસ હતો, તેથી ત્યાંના ગામડાં કેવાં છે, ત્યાં શું શું મળે છે અને શું શું મળતું નથી તેથી અજાણ્યા હતા. ડુંગરનો રસ્તો વિકટ હોવાથી ગાડી પડી જશે એવી ધાંસ્તીથી કોઇ વખતે ખુશીથી અને કોઇ વખતે ઘોડા અટકયાથી મરજી ઉપરાંત પગ ઢસડવા પડતા હતા. પેટમાં તો અગ્નિ બળે, ચક્કર અને અંધારાં આવે, પણ કરવું શું? આખરે એક ફગવાડી નામનું મોટું શહેર નજરે પડયું ! ત્યાં જમવાની વસ્તુ સીવાઇ બીજું બધું મળતું હતું ! શોધી શોધી થાકયા ત્યારે ગોળની રેવડી અને મકાઇના ડોડા મળ્યા પણ "ભુખ ન જાણે ઠંડી બાત," આ કહેવત પ્રમાણે ઇશ્વરે આપેલાં તે ડોડા અને રેવડી અમને સુદામાના તાંદુલ જેવાં મીઠાં લાગ્યાં અને તે મળ્યાં તેટલાં ખાધાં. પેટમાં ખાડો રહેવાથી ચા માટે દૂધ ગોત્યું પણ તે ત્રણ ઝુંપડાંના શહેરમાં

ક્યાંથી? તેથી પાણી પી ટાઢું પેટ કરી અગાડી ચાલ્યા. ઠીક! મરીહીલથી જમણની આશાએ મોડા ચાલ્યા, રસ્તામાં ચાલવું પડતું હતું અને ફગવાડીમાં ડોડા ફાકયા તેથી કોહાલે અંધારી રાતે ઘણા મોડા પહોંચ્યા. જવું કયાં? જમવું કયાં? સૂવું કયાં? ગાડી નીચે ઉતરી, લબાચા ગાડીમાંજ રાખી અમે વેપારીઓને પૂછતા પૂછતા અંધારામાં ઠેશું ખાતા, લાકડીને ટેકે ટેકે, "ખાનસામા, ખાનસામા," એમ મોટેથી સાદ કરેતા, ડાકબંગલે આવી પહોંચ્યા, અને આરામ ખુરશીપર પડયા. "મામા, ખાવાનું ગોતો. પેટની પૂજા વિના ઉંઘ આવવાની નથી" એમ મેં કહ્યું, એટલે "ઠીક બાપુ" કહી તે નીચે ઉતર્યા; થોડા વખતમાં પાછા આવ્યા અને કહ્યું કે, "એક મોદી ગોત્યો છે તે રાંધે છે." તે પાછા ગયા અને અરધી કલાક પછી એક થાળીમાં જમવાનું લઇ આવ્યા. થાળીમાં શું હતું? ઉધરસનાં માબાપ! ખોરાં ભજીયાં, બીજું કડવી પણ સાકર જેવી રોટલીઓ, આલુ (પટેટા)નું કાચું શાક અને નાખતું ખારૂં અથાણું ખૂબ ખાધું! "શાંતિઃ" મામા! વળી માંકડના લશ્કરો સહિત ત્રણ ખાટલા ઉપાડી લાવ્યા. "જો ભુખ ન જાણે ઠંડો ભાત તો ઉંઘ ન જાણે તુટી [અને માંકડવાળી] ખાટ," કયાંથી જાણે? ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયા.

સવાર થયું, ચાલવાની તૈયારી કરી, એકા અને ગાડીમાં સામાન ભર્યો, ચા પીધો, પણ આકાશ વાદળથી છવાઇ ગયું. જેલમનાં પાણીની સપાટીપર, ડુંગર ઉપર અને દરેક ખીણમાં કાળાં ઘટ વાદળાં આમતેમ દોડવા લાગ્યાં, અંધારૂં વધારે

ધાડું થવા લાગ્યું, ડુંગરપર મયૂરો જલધરની ઘરઘર ગર્જના સાંભળી ટેહુ ટેહુ કરવા લાગ્યા, સૂર્ય ક્યાંઇ આકાશમાં સંતાઇ ગયો. અંધારી કોટડીમાં સગડીથીજ અજવાળું હતું, ઝાડની ઘટા શ્યામ થઇ ગઇ, પર્વતો બમણા રમણીય, શાંત, અને ગંભીર દીસવા લાગ્યા. થોડાજ વખતમાં ટપટપ ટપટપ વરસાદનાં મોટાં મોટાં બિંદુઓ પડવા લાગ્યાં, થોડાજ વખતમાં મેઘ વૃષ્ટિ વધારે જોસથી થવા લાગી, થોડાજ વખતમાં વૃક્ષો અને નેવાં વરસવા લાગ્યાં, થોડાજ વખતમાં પશુ પક્ષિઓ (અને માણસો) શાંત થઇ જવાથી માત્ર આકાશમાંથી પડતી ધારાનોજ તડતડાટ સંભળાવા લાગ્યો, અને આકાશ, પૃથ્વી અને વાદળ ફાડી નાખે તેવી ગર્જના અને મોટા કડાકા થવા લાગ્યા. પણ વર્ષાદ વધારે થતો હતો અને વાદળાં પણ વધારેજ ઘટ્ટ જામતાં હતાં. થોડાજ વખતમાં ડુંગરપરથી ખળખળીયાં ચાલવા લાગ્યાં; અને થોડાજ વખતમાં સૃષ્ટિ જલમય થઇ ગઇ. * પાણીનાં ફોરાં પાણીપરજ પડવાથી તે પાછાં ઉછળતાં હતાં તેથી હજારો ભાલાની અણીઓ જાણે પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળી પાછી તેમાં સમાઇ જતી હોય તેમ દેખાવા

---

* રાજા શુદ્રકે પોતાના મૃચ્છકટિકમાં વરસાદની એલીનું સરસ વર્ણન કરેલું છે તેમાંથી નીચેના બે શ્લોક સંસ્કૃત જાણનારાઓને માટે સાદર કરૂંછું,

एतानिषिक्तरजतद्रवसंनिकाशा

धाराजवेनपतिताजलदोदरेभ्यः

લાગ્યું, પાણી આકાશમાંથી પડતું હતું, પહાડ પરથી ઉતરતું હતું, વૃક્ષોપરથી ખરતું હતું, છાપરાપરથી રડતું હતું, નેવાંપરથી ટપકતું હતું અને પૃથ્વીમાંથી પણ ઉછળતું હતું. આ વર્ષાદની હેલી હવે સાત આઠ અથવા ત્રણ ચાર દિવસ સુધી અટકવાની નથી એમ ધારી ગાડી અને એકા છોડાવી ચાલવાની આશામાં નિરાશ થઇ—પણ આવા સુંદર પ્રદેશમાં આવા સુંદર વર્ષાદનું અવલોકન કરવાનો વખત મળ્યો તેથી કૃતાર્થ થયેલા માની નિરાંત કરી, રામનું નામ લઇ, ઓસરીમાં આંટા મારવા લાગ્યા. અડધી કલાકમાં આકાશમાંથી પાણી પડતું બંધ થયું તેથી પવનની મંદ લહરિથી જરા જરા હલતાં કુંજોનાં પાંદડાંમાંથી જ પાણી ટપકવા લાગ્યું. જરા વારમાં તે પણ બંધ થયું. જરાવારમાં અજવાળું થવા લાગ્યું, અને વાદળ વીખરાવા લાગ્યું. જરાવારમાં ફળીપરનું પાણી રડી ગયું, જરાવારમાં પશ્ચિમ દિશામાં મોટું અનેક

विद्युत्प्रदीपशिखयाक्षणनष्टद्रष्टा

च्छिन्नाइवांबरपटस्यदशाःपतन्ति ॥ १ ॥

महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै

श्चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः

इयंगंधोद्दामानवहरितशष्यांकुरवती

धराधारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यतइव ॥ २ ॥

N. B. J.

ચળકતા રંગવાળું ઇંદ્ર ધનુષ નજરે પડ્યું, જરા વારમાં તે ઝાંખું થયું, અને સૂર્યના (લાંબા) કિરણો, ભીની જમીન, ભીના પર્વતો, ભીની વેલી, ભીનાં ઝાડ, ભીનાં છાપરાં અને ભીની ખીણોમાં પ્રસરવા લાગ્યાં, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય ઓરજ થઇ ગયું. ફળીમાં સઉ ફરવા લાગ્યા, કોઇ સિસોડી વગાડવા લાગ્યું, કોઇ એક જ પર્વતના કોઇ સુંદર ભાગપર દૃષ્ટિ અચલ રાખી ઉભું થઇ રહ્યું; કોઇ ગાવા લાગ્યું, આ પ્રમાણે સૂર્યના એ ચળકાટથી દરેકનાં હૃદયમાં અજવાળું થઇ ગયું.

આજ ચાલવાનું બંધ રાખ્યું. સાંજ પડી. પાછાં સવાર જેવાં જ વાદળ છાઇ ગયાં. પાંચ વાગ્યા ત્યારે એટલું* અંધારૂં થઇ ગયું કે અમે સૌ વાળુ કરી સુઇ ગયા. અડધી કલાક પછી ડાક બંગલાના એક માણસે આવી બાલુભાઇને કહ્યું "સાબ, કોઇ બહાર મત આવ, બાલુ (રીંછ) આયા હે." અમે તો સુતાજ હતા. રાત લાંબી થઇ પડી, ઊંઘ સવારે વહેલી ઊડી ગઇ, હવે સવારે ઉઠી અમે શ્રીનગર તરફ ચાલ્યા.

---

* જંગલ અને ડુંગરવાળા પ્રદેશોમાં વાદળાં ને વરસાદ થાય છે તે વખતે અંધારૂં કેવું દેખાય છે તેનું વર્ણન મૃચ્છકટિકના પ્રથમ અંકમાં "लिंपतीवतमोंगानि वर्षतीवांजनं नमः" એટલે "અંધારૂં જાણે શરીરને લીપી દેતું હોય નહિ અને આકાશ જાણે કાજળનો વરસાદ વરસાવતું હોય નહિ"?

તા૦ ૧૪-૧૧-૩૧—સવારમાં સૂર્યોદય પહેલાં કોહાલાં છોડ્યું. રાતે જરાક વર્ષાદ આવી ગયો હતો તેથી, તથા ઝાકળથી, પૃથ્વિ ભીનાશવાળી હતી. શુક્રનો તારો પ્રભાતકાલ સૂચવતો ચળકી રહ્યો હતો, સપ્તઋષિ મંડલ પર્વતોની ખીણોમાં કોઇ વખતે લટકતું નજરે પડતું હતું, કાશ્મિરમાં આ સાતે ઋષિઓ આખી રાત દર્શન દેતા હતા, ઝળઝળીયું થયું, ઝુંપડામાં અહિં તહિં તબકતા કાશ્મિરી લાકડીઓના દીવા ઓલાવા ને આકાશ પરના તારાની સાથે ઝાંખા પડવા લાગ્યા. કોઇ વખતે એકાદ તારો ખરી પડતો હતો. એક ઊંડી ગુફામાંથી પાણીનો ધોધ પડતો હતો. તેના પર વાદળાં જાણે સ્નાન કરવા આવ્યાં હોય તેમ છવાઇ ગયાં હતાં, પાણીની સાથે ગુફામાંથી બહાર નીકળતાં અથવા રેડાતાં હોય તેમ દીસતાં હતાં, પાંખો વાળા હાથીઓ જેવાં ભાસતાં હતાં અને મંદગતીથી આમ તેમ ફરતાં હતાં. એક અતિ ઊંડી ખીણની વચમાં એક મગરના જેવું મોટું વાદળું લટકતું હતું, લાંબુ થતું જતું હતું, થોડા વખતમાં મોટા અજગર જેવું ભાસવા લાગ્યું અને થોડા વખતમાં ટેકરી આડી આવી જવાથી દૃષ્ટિ ગોચર થઇ ગયું, નાનાં મોટાં વાદળાં દેવના વીમાનો જેવાં ચોતરફ આમતેમ દોડતાં હતાં, રાક્ષસોની માફક કદ અને આકાર બદલતાં હતાં, પ્રભાત સંધ્યા રાગને શોભાવતાં હતાં અને શોભતાં હતાં. હરિણ અને તેનાં બચ્ચાં જંગલમાં ફરવા લાગ્યાં હતાં અને ગાડીથી ચમકી, ચપળ, બીકણ, વિશાલ નેત્રોથી આમતેમ જોઇ કુદી કુદી

ભાગી જતાં હતાં, પક્ષિઓ માળામાંથી બહાર નિસરી સૂર્યને આમંત્રણ આપતાં હતાં અને કેટલાંક આકાશમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં. માણસો હજી ઉઠયાં નહોતાં પણ અમારા જેવા વટેમાર્ગુ, પોતાના સ્નેહિઓની વાતો કરતા, નિસાસા મેલતા, બગાસા ખાતા, વિચિત્ર રીતે કાંઇક ગણગણતા, ઊંટનાં અને પોઠિયાનાં ટોળાં સાથે ચાલ્યા જતા દેખાતા હતા. ખરેખાત 'જેની આંખમાં કમળો હોય તે સર્વ પીળું ભાળે' અમે અમારા મિત્રોને મળવાને આતુર છીએ તેથી આ વટેમાર્ગુ પણ તેવાજ લાગે તેમાં કાંઇ નવાઈ નથી. કોઇ વખતે ચડાણ ઘણું હોવાથી ઘોડા અટકતા હતા. આમ અમે ચાલ્યા જતા હતા તેમ તેમ અજવાળું વધતું જતું હતું; અમારી ગાડી સૂર્યનાં દર્શન કરવા ઊંચી ચડતી હતી, (પૂર્વ દિશામાં) લાલ કિરણો દેખાયાં, તારા આકાશમાં કયાંઇ ઉડી જવા લાગ્યા, થોડા વખતમાં અમારી નીચે દૂર પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય દેવતા દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યા, થોડા વખતમાં ઝાકળ વિખરાઇ ગઇ, થોડા વખતમાં વાદળાં ઉડી ગયાં, થોડા વખતમાં લાલ તડકો દરેક વસ્તુને રંગવા લાગી ગયો, થોડા વખતમાં કિરણો પીળાં થયાં, થોડા વખતમાં દરેક વસ્તુ સફેદ થઇ ગઇ અને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ પડવા લાગી, તેથી જાણે અનેક વસ્તુઓ સૂર્યોદય સાથે જ ઉત્પન્ન થઇ હોય તેમ ભાસવા લાગ્યું; ઝાડ છુટાં પડી ગયાં હોય તેમ દિસવા લાગ્યું. થોડા વખતમાં ટાઢ ઓછી થઇ અને સૂર્ય ગરમ થવા લાગ્યો; થોડા વખતમાં રૂંછાવાળા કોટ ઉતાર્યા અને અમે

જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા. દાતણુ કરવાનો સમય થઇ ગયો પણ કોઇ અજાણ્યા ઝાડનું દાતણ કરતાં વખતે હરકત થાય તેથી કોઇ ડાંખળી તોડતું નહીં; આખરે દાડમી નજરે પડી તેથી તેનું દાતણ કરી અગાડી ચાલ્યાં.

અર્ધ ચંદ્રકાર અને ચક્કર જેવા આકારમાં આવી રહેલાં પર્વતોમાં ઊંચી ચડતી સડક પર ગાડી ધીમે ધીમે ચાલી જતી હતી. આ પ્રદેશમાં ઝાડ અને સૌથી વધારે સરોની ઘટા ઘણી સુંદર છે. કેટલાંક વન બળી ગયેલાં દિસતાં હતાં; તેનાં ઝાડ ભુખરાં અને પાંદડા વિનાનાં હતાં. આવાં કેટલાંક ઠુંઠાં પડી ગયેલાં હતાં અને કેટલાંક ઉભાં અને આડાં ઉભેલાં હતાં; જાણે કેમ ભગવાં વસ્ત્ર વાળા જોગી આસન કરી સમાધીસ્થ રહ્યા હોય! કેટલેક સ્થાને ઘણીજ લીલી વૃક્ષ ઘટામાં પાણીના ધોધ પડતા હતા. ડાબી બાજુ જેલમ નદી દૂર જતી અને નાની થતી દેખાતી હતી કેમકે અમે ઘણાજ ઊંચા ચડતા હતા.

(કાશ્મીર જતી વખતે જ્યારે એવા ઊંચા પર્વત પરથી એવી ઊંડી ખાઇમાં ચાલી જતી તે જેલમને પ્રથમ જોઇ હતી ત્યારે આ જેલમ છે એમ કોઇએ ધાર્યું નહોતું.)

જેલમ માતાએ સંઘાત છોડયો. અરે! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી, તેના ખોળામાં અમને રમાડયા, તેના પયથી અમારૂં પોષણ કીધું, હાલરડાં ગાઇ અમને આનંદ આપ્યો,

ઘુઘરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઇ ગઇ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બલિરાજા પાસે ચાલી ગઇ, વજ્ર જેવા, આ સ્વર્ગના પાષાણોને ફાડી લોપ થઇ ગઈ, પર્વતોને આડા ધરી સંતાઇ ગઇ, કોણ જાણે કયાંઇ દૃષ્ટિ મર્યાદા બહાર દોડી ગઇ; હવે તેના ફરી દર્શન ક્યારે થશે! તેના વિના ઘાડ, સુંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપલ્લવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સૂની ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન્ પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમ માતા ગઇ; ગઇજ!

કોહાલેથી દશેક માઇલ દૂર નીકળી આવ્યા, ચડાણ અતિશય સખત છે, માણસને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય અને ઉભા થઇ રહેવું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ છ માણસોને ઝપાટા બંધ ખેંચી જતા ઘોડાને? કોચમેનને કુમચી ભાગ્યેજ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર "બાદરા" અને 'અલારખા' એ શબ્દો બોલી તેના નીમકહલાલ, મજબુત અને તેજ ઘોડાને સાબાશી અને આશિર્વાદ આપતો હતો.

ડોડા રેવડીવાળું ફગવાડી આવ્યું. આ વખતે ત્યાં માણસો અગાડીથી ગયાં હતાં અને રસોઇ તૈયાર હતી તેથી એક ઝાડની એકલ છાંયા નીચે કોઇના ખાટલાપર બેસી જમી

લીધું. શ્રીનગરથી લીધેલાં થઇ રહેવા આવેલાં પાન ચાવ્યાં અને કૂચ કરવાની પાછી તઇયારી કરી ચાલ્યા.

શી ઝાડની સુંદર ઘટા! કેવી ઠંડી પવનની લહર! કેવા રમણીય દેખાવ! ફેગવાડી અને મસુરીની વચમાં ચાર ભોંયરાં (ટનેલ્સ છે, તેની નીચે થઇને ઘોડાગાડીને અને દરેક વટેમાર્ગુને ચાલવું પડે છે. આમાનું એક ઘણું મોટું છે. ભોંયરામાં ઉપરથી અને બંને બાજુએ પાણી વહ્યા કરે છે. નીચે ચાલતી વખતે કોઇ કોઇ ટીપાં ઉપર પડે છે તેથી આ નાની જુદીજ સૃષ્ટિમાં હંમેશ વર્ષાઋતુ વસ્તી હોય તેવું ભાસે છે. ઉપર ભારે પથ્થર ટટળી રહેલા છે, તેથી કોઇ વખતે પડશે અને તેથી કોઇના જીવની હાની થશે એવી ધાસ્તી રહે છે. આ ભોંયરાંને પાડી નાખવાં અથવા અંદરથી ચણાવી લેવરાવવાં જોઇએ. નહિ તો તે કોઇ નહિને કોઇ દીવસ અસલી કાળકાની માફક કોઇ નિરપરાધી મનુષ્ય પ્રાણીનો ભોગ લેશે.

મરિ હીલપર રહેતા સોલજરોની બંદુકોના બહાર સંભળાવા લાગ્યા તેથી જાણ્યું કે હવે અમે મસુરી પહોંચી ગયા છીએ. આ ડુંગરની ઉપલી સપાટી જ્યાં શહેર છે તે સમુદ્રની સપાટીથી સાત હજાર ફીટ ઉંચી છે તેથી હવા ઘણી ઠંડી રહે છે. આટલા ભાગમાં પાઇન અને સરોના વૃક્ષોની ઘણીજ સુંદર ઘટા છે, આવાં ઉંચા વૃક્ષો અમે કયાંઇ જોયાં નથી. પાઇનના કેટલાક સોટા એકસો ફીટ અથવા તેથી પણ

વધારે ઉંચા હશે. ખરેખાત સ્વર્ગનાંજ વૃક્ષો ! આ સ્વર્ગના વાવટાની છાંયામાં આવ્યા કે શીતલતા ઘણીજ વધી ગઇ. ઠંડી વધી, ગરમ કપડાં પહેર્યાં.

સાંજના ત્રણવાગે મસુરીના ડાક બંગલા પાસે જ્યાં ગાડીઓ અને એકા ઉભા રહે છે ત્યાં પહોંચી ગયા. આ જગ્યાને સનિએંક કહે છે. ગાડીપરથી ઉતરી, ઘોડાપર હાથ ફેરવી, શાબાશી આપી, આળસ મરડી ટેકરીનાં એક ખુણાપર ડાક બંગલો છે તેમાં ઉતારો કર્યો.

અમે કાગળ લખવા બેઠા અને ડાક બંગલાના એક માણસને ડાંડી લેવા મોકલ્યો. ડાંડી એ એક જાતની ડોળી, છે, તેમાં એક માણસ બેસે છે અને ચાર માણસ તેને ઉપાડે છે. બેસવાને માટે ખુરસી ગોઠવેલી હોય છે. તેનો આકાર નાની હોડી જેવો હોય છે.

ડાંડીઓ આવી, પાછળ રહેલા એકામાંના કેટલાક આવી પહોંચ્યા, કાગળ બંધ કર્યા, ફરવા જવાની તૈયારી કરી.

અકેકી ડાંડીમાં અકેક જણ બેશી ગયા કે તુરતજ ઉપાડયા. "રામ બોલો ભાઇ રામ." આ ડાંડી ઉચકનારા મીયાના વાળાની માફક બુમો પડતા ચાલતા નથી. લંગોટી સિવાય બીજાં કપડાં ભાગ્યેજ શરીરપર હોય છે, છતાં નેણ સુધી વાળનાં પટીયાં પાડેલાં હોય છે. સૌંદર્ય જે પોતાને થોડુંજ ઉપયોગી છે તેને મેળવવા માણસ કેટલાં મથે છે !

આ પટીયાં પાડવાને બદલે જો આ માણસો દરરોજ નહાતાં હોય તો કેટલું સારૂં

ડાંડી વાળા ઉંચી ચડતી સડકપર ચાલ્યા જતા હતા. ઉપર બેઠેલા માણસે આમ તેમ હલવું જોઇએ નહિ, નહિતો તેને નીચે પડવું પડે, તેવી ડાંડીની ગોઠવણ છે. અમે જહાંગીરની દુકાને ગયા ત્યાં કેટલોક સામાન જોયા પછી એક તસ્વીર પાડનારને ત્યાં ગયા, કેમકે, અમારે કાશ્મીરી સ્થિતિની એક તસવીર પડાવવી હતી. તે દુકાનેથી ઝાડીમાં ફરતા ફરતા અમે પાછા ડાક બંગલે આવ્યા.

સાંજ પડી ગઇ, પર્વતો ચોતરફ લાલાશવાળા થઇ ગયા, બરફના પહાડ ગુલાબી દીસવા લાગ્યા, વાળુ કર્યું. અમારો એક માણસ અને એકો પાછળ રહી ગયા, તેનું શું થયું ? રાત થઇ ગઇ તોપણ તે આવ્યા નહિ સવારે ચાલવું જોઇએ, તેના વિના તસવીર ન પડાવાય, કેમકે તે પણ કાશ્મીરમાં સાથે હતો.

તે માણસનું શું થયું તે હજી કોઇ જાણતું નહોતું. અમે તો સુઇ ગયા. તેને ગોતવા માણસ મોકલત પણ રાતે અંધારામાં આવા જંગલમાં અને પર્વતોમાં તેને ગોતવા કોઇને મોકલતાં " લેને ગઇ પૂત ઓર ખો બેઠી ખસમ " જેવું થવાની ધાસ્તી રહેતી હતી. સગડી બળ્યા કરતી હતી, કમાડ બધાં બંધ હતાં અને શાલ ધડકી અને ધુસા, દરેકે સારી રીતે ઓઢયાં હતાં તોપણ પડખું ફેરવવાનું મન થતું નહોતું.

શ્રીનગર જતી વખતે આ **મરિ હિલપર** શું થયું હતું તે લખું: અમે ત્રણ વાગે **મસુરી** પહોંચ્યા નહતા. **સનિએક** પાસેના ડાક બંગલામાં ઉતારો નહોતો. હવા પણ આ વખતના જેવી સૂકી નહતી. દિવસ પણ આવો ચોખ્ખો નહતો. દરેક જોઇતી વસ્તુ આ વખતની માફક હાજર નહતી. રાતના સાત વાગે **સનિએંક** પાસે ગાડી પહોંચી. **રાવલપિંડીના** એક વહોરા શેઠ **મામુજીએ માઉન્ટપ્લેઝંટપર** પોતાની કોઠીમાં અમારે માટે ઉતારાનો બંદોબસ્ત કરાવ્યો હતો. ડાક બંગલાથી તો અમે અજાણ્યા હતા અને **સનિએં**-કમાં એ સિવાય બીજી રહેવાની સોઇ નથી તેથી **માઉંટપ્લે**-ઝંટપર ગયા વિના છૂટકો ન મળે. **સનિએંકથી માઉંટપ્લે**-ઝંટ કઇ દિશામાં આવ્યો? કેટલે દૂર છે? કયો રસ્તો? તે અમે જાણતા નહતા. મજુર અથવા ગાડું આસપાસ ક્યાંઇ ન મળે. ગાડીને ઉપર જવા હુકમ નથી અને હોય તોપણ ઘોડા થાકીને લોથ થઇ ગયા હતા, કેમકે **રાવલપિંડી** અને **મસુરી** વચમાં એ જોડ બદલવાની હતી પણ નવી જોડમાંથી એકે ઘોડો એક ડગલું પણ અગાડી ચાલ્યો નહિ, તેથી આ ઘોડાને જ એ ચાળીશ માઇલનો ટપ્પો ભરવો પડ્યો હતો. ખરેખાત, ધન્ય છે એ ઘોડાને. તેને તો વિસામો આપવો જ જોઇએ. કોચમેનને કહી દીધું કે ' અમારી ફીકર નહિ, ઘોડા છોડી નાખો. ' ટાઢ સખત પડતી હતી. વાદળાં પર્વત આસ-પાસ અને ઉપર છવાઇ ગયાં હતાં. ધુમ્મસ પણ આવી પહોંચ્યો હતો. કોઇ કોઇ તારો ઝાંખો ચળકતો નજરે પડતો

હતો. પર્વત અને ઝાડ એક રૂપ થઇ ગયાં હોય તેમ ભાસતું હતું. આગલે દિવસે સખત વર્ષાદ પડયો હતો અને આજ પણ પડશે એમ લાગતું હતું. દેડકાં ચોતરફ ડ્રૂં ડ્રૂં કરતાં હતાં. તમરાંનો છીનકાર જામી ગયો હતો. અમે રાવલપિંડી છોડયું ત્યાર પહેલાંની રાતે અગાડી મસુરી મોકલેલ અમારા માણસે અમને આ પ્રમાણે તાર કર્યો હતો: "Heavily rained all night clouds still hanging on." આની અમે દરકાર રાખી નહતી પણ આજ હેરાન થશું એવી હવે ખાત્રી થઇ. ગાડીપરથી સામાન ઉતાર્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા હતા, તેટલામાં અમારો એક માણસ નજરે પડયો. તેની સાથે એક મજુર પણ હતો. આ માણસ અમારી રાહ જોતો સનિએ'કપર બેઠો હતો પણ તેની પાસે ફાનસ ન હોવાથી તે અમને અને અમે તેને અંધારામાં ઓળખી અથવા જોઇ શકયા નહતા. તે અમારો અવાજ સાંભળી અમારી પાસે આવ્યો હતો. ઠીક થયું! હવે રસ્તો તો જડયો. મજુર પાસે સામાન ઊપડાવ્યો. અગાડી મજુર અને અમારો માણસ અને પછાડી અમે એમ ચાલવા લાગ્યા. આંખો ઉઘાડી રાખી હતી પણ તેથી થોડો જ ફાયદો હતો. અમારાં સારાં ભાગ્યે એટલું ઠીક હતું કે ભૂતથી અથવા ડાકણથી ભડકે તેવું અમારામાં કોઇ નહોતું! સનિએ'કથી અમારો ઉતારો ત્રણ ચાર માઇલ દૂર હશે પણ અમને તો તેટલા ગાઉ થઇ પડયા હતા! કેમકે બરિહિલ આવતાં રસ્તામાં જ્યારે જ્યારે ઘોડા અટકતા ત્યારે

ચાલવું અને પઇ લેવાં પડતાં હતાં. ગાડીનો રસ્તો પણ સખત ચડાવવાળો હતો અને આ સડક જેનાપર અમે ચાલતા હતા તે પણ તેવી જ હતી. થોડા દૂર ચાલ્યા ત્યારે એક સાંકડી કેડી આવી. ઓછામાં પૂરૂં આનાપર ચાલવું પડયું. એક તરફ પર્વત, ઝાડ અને ગટર અને બીજી બાજુએ ઝાડી અને ઉંડી ખાઇ! અંધારામાં પર્વત અને ખાઇ સરખાં જ નજરે પડતાં હતાં, તોપણ ડાબી બાજુએ આવેલા ડુંગર તરફ અમે ચાલતા હતા. ગટરમાં અથવા ખાડામાં પગ પડવાથી અથવા ઠોકર લાગવાથી અમે વારંવાર ભોં ભરતા હતા! પણ પાછા કપડાં ખંખેરી ઉભા થઇ ચાલવા લાગતા હતા. "આ એક પડયો, આ બીજો, આ ફલાણો, આણે હમણાં કૂદકો માર્યો," એમ ધુબાકા ગણતા જતા હતા. પગ દુખવા આવ્યા, પણ ટાઢ ઉડી ગઇ. દીવા નજરે પડ્યા, સોલજરોનાં ટોળાં સામે મળતાં હતાં તેમાં ઘણી વખત કોઇ ભુટકાઇ જતું હતું. આખરે મામુજી શેઠની કોઠી આવી. પથરા અને પાંદડાંમાં થઇને ઉપર ચડયા પણ બીજો એક માણસ બતી લઇ આવ્યો તેથી કોઇ અહીં પડયું નહિ. હતા તેટલા જ અને તેવા જ ઉતારે પહોંચી ગયા; ઇશ્વરની કૃપા. આરામ ખુરશીપર પડયા અને ઉનો ચા ખુબ પીધો. વર્ષાદ નહોતો પડતો પણ ધુમ્મસ અને ઝાકળથી નેવાં ચુતાં હતાં. નીચલી ભોં ભીની થઇ ગઇ હતી. કમાડ ઉઘાડવા કોઇની હીંમત ચાલતી નહોતી. રાતના દશ થઇ ગયા. ઊંઘ આવવા લાગી, પણ 'ઓઢવા ઓસરી અને પાથરવા પડ-

થારજ હતાં.' માણુસો, એકા અને સામાન હજી આવ્યાં નહોતાં. આખરે કોઇ મોજાં વગેરે પાથરી મોટો કોટ ઓઢી સગડી પાસે પડયા પણ થોડા વખતમાં માણુસો આવી ગયાં. તેઓએ બીછાનાં તૈયાર કર્યાં અને અમે સુઇ રહ્યા. ત્યાર પછી બે ધડકી અને બે બંડુસ અમે હમેશાં સાથે જ રાખતા. સવારે ઉઠી કેવી રસોઇ જમીને ચાલ્યા હતા તે અગાડી લખાઇ ગયું છે. હવે, ડાક બંગલામાં અમે સુખે સૂઇ રહ્યા હતા ત્યાર પછી બીજે દિવસે શું થયું તે લખું:

તા૦ ૧૫-૧૧-૯૧—સવાર થયું, દરેક વસ્તુ ભીની થઇ ગઇ હતી, સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી નવપલ્લવ ભીનાં વૃક્ષોની રમણીયતા વધારે રમણીય દીસતી હતી. પર્વતની ઝાડની ઘટાવાળી ખીણો સુંદર છતાં વધારે સુંદર દેખાતી હતી. પર્વતપરના બરફનો ચળકાટ મનોહર છતાં વધારે મનરંજક ભાસતો હતો. પાણીના ધોધની ખુબી એવડાતી હતી. આકાશ અને વાદળના રંગનું સૌંદર્ય મનપર દ્વિગુણ અસર કરતું હતું. પક્ષિઓના અવાજ આ કુદરતને ભૂષિત કરતા હતા. તેઓના નવીન રંગ પુષ્પના નાના પ્રકારના રંગ સાથે બરાબરી કરતા હતા. મંદ પવન સાથે જરા જરા ખુશબો આવતી હતી. ટાઢ છતાં બહાર ફરવાનું મન થતું હતું.

રાત વીતી ગઇ પણ પાછળ રહેલો માણુસ હજી આવ્યો નહિ! ચા પી લીધો અને ડાંડીમાં બેસી તસવીર

પાડનારને બંગલે ગયા. તસવીર પડાવશું નહિ એમ કહી કાશ્મિરના કેટલાક સુંદર દેખાવોની તસવીરો લેઈ પાછા ઉતારે આવ્યા. ઇશ્વરની મોટી કૃપા ! પાછળ રહેલો માણસ આવી પહોંચ્યો પણ તેના કપાળમાં એક મોટું તાજું પડેલું ચાઠું હતું ! આ શું ? તે બિચારે કહ્યું કે " મરિ આવતાં હું તો મરી જાત. મારા એકાનો પુલ તુટી ગયો, હું ખાઇમાં પડત પણ જરા જમણી તરફ પડ્યો. મારા અને કોચમેનના માથામાં વાગ્યું છે. મારાં હાડકે હાડકાં કળે છે, એકો સમો કરાવી તુરત હું ચાલી નીકળ્યો અને હમણાં જ અહીં આવી પહોંચ્યો છું. એકાવાળાએ અથવા મેં કાંઇ ખાધું નથી." " ઠીક ભાઇ, સારૂં થયું તું બચ્યો તમે બન્ને ખાઇને રાવળ-પિંડી જજો. સંભાળીને ચાલજો ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી. રસ્તો ઘણો ખરાબ છે." એમ તેઓને કહી ગાડીમાં બેશી રાવળપિંડી તરફ અમે રવાના થયા.

હવે ઉતરાણ ઘણું હતું, ગાડીને બ્રેક નહોતી તેથી પાછલે પંઇડે એક લાંબો લાકડાનો ધોકો બાંધ્યો હતો, પઇ સાથે આ ઘસાતો હતો, તેથી ચકુકુકુ અવાજ થતો જતો હતો. સડક આમતેમ વળતી ત્યારે ગાડી પડી જવાની ધાસ્તી રહેતી હતી. અહો ! સાત હજાર ફીટની ઊંડી ખાઇમાં પડવું ! પછી જીવવાની આશા રાખવી એજ મૂર્ખાઇ. " આસ્તે આસ્તે ચલાઓ, સંભાલો, યુ મેન, આસ્તે, આસ્તે." એમ બુમો પાડી અમારા કોચમેનસાહેબને અમે શીખામણ આપતા જતા હતા અને કાળજું તો ફડફડી જતું હતું, પણ બીચારો

કોચમેન કરે શું? તે તો તેનાથી ખેંચાય તેટલી લગામ ખેંચતો હતો. ખાસદારને પાછલી લાકડીની વિચિત્ર બ્રેકપર ઉભો રાખ્યો હતો, જેથી પઇ વધારે ઘસાય તો પણ ઉતરાણ એટલું હતું કે ગાડી રડી જતી હતી. ઘણી વખત અમે ઉતરી જતા હતા અને ગાડી ધીમી પડે ત્યારે દોડીને ચડી જતા હતા. એક વખત એક સાંકડું વાળવાનું આવ્યું. ગાડી જોસમાં રડી જતી હતી "ગાડી હમણાં ખાઇમાં ચાલી, હવે રામ રામ, કૂદકો મારીએ તોપણ તેજ ખાઇ આડી આવે છે; દુનિયાને પ્રણામ" એમ વિચાર કરતા હતા તેટલામાં કોચમેને એકદમ ડાબી લગામ ખેંચી અને ગાડી રોકવા કોશીશ કરી, પણ તેનાં બે પઇ ગટરમાં પડી ગયાં અને પરવતમાં ગાડી અટકી ગઇ! જો જમણી તરફ અથવા સીધી જરા વધારે ચાલત તો પછી કોઇ પાછું કાઠીયાવાડ જાત નહીં. 'પરમાત્મા પલમાં ચાહે સો કરે.'

અસ્તુ. ટ્રૂટ નામનું ગામ આવ્યું. ઉતરાણનો ઘણો ભાગ ઉતરીગયા, ઘોડાને વીસામો આપ્યો.

મરી હીલ જતી વખતે અહીં ઘોડા બદલાવવા હતા પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમ બની શકયું નહોતું. ઘોડા બદલાવતાં અને તે જોડ અટકી તેથી પાછી અગાડીનીજ ઘોડાની જોડ જોડતાં જેટલો વખત ગયો તેટલો વખત અમે જરા અગાડી ચાલી છવીશ માઇલના પાટીયાં નીચે એક પથરા પર થોડો વખત બેઠા હતા, અને ત્યાં દુનીયાંની વાતો

કરી આનંદ મેળવ્યો હતો. ગીગાભાઇ, બાલુભાઇ, અને હું એ ત્રણજ જણા હતા. બીજા બધા પાછળ ગાડી પાસે હતા. આ જગ્યા ખરેખાત કોઇ મનસ્વિ અથવા તપસ્વિને યોગ્ય છે. ઉપર હાથી હાથી જેવડા મોટા પથરા છે, તેમાં ધાડ ઘુઘવતું અંધારૂં, લીલું, શીતલ, સુગંધી, રમણીય, ભવ્ય અને મોટું જંગલ છે, છાયા ઘણીજ મનોહર છે, દેખાવ ઘણોજ શુશોભિત છે, ખીણ ઘણીજ ઊંડી છે. પર્વતો ઘણાજ ઊંચા છે. આ જગ્યા પર કોણ જાણે મને સ્વાભાવિકજ નિષ્કારણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી વર્ણન લખવું એ અસંભવિત છે કેમકે તેને વિષે હું જે કાંઇ લખીશ તે મને ઓછુંજ લાગશે. તેને હું કૈલાશથી પણ વધારે સુખકર અને સ્વર્ગથી પણ વધારે સુંદર માનું છું.

અમારા વિશ્રામ સ્થાનને પ્રેમ સાથે પ્રણામ કરી ટ્રેટ છોડયું. તે છોડયું ત્યારે એક મિત્રથી જુદા પડતાં જેટલું દુ:ખ થાય તેટલું થયું હતું અને આ લખતાં પણ તેજ વખત જેવું નિષ્કારણ દુ:ખ થાય છે. ઇશ્વર તેનાં એક વખત ફરી દર્શન આપો. તથાસ્તુ.

કાશ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતા જોતા આતુર મને અમે છત્તર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કાશ્મીરની ઠંડી નથી, ત્યાં ડુંગર નથી, ત્યાં બરફ નથી, ત્યાં ઝાડી નથી, ત્યાં કુંજો નથી, ત્યાં ઝરણ નથી, ત્યાં ખળખળીયાં નથી; ત્યાં નાળાં નથી, ત્યાં ખીણો નથી. નથી તે ખુબસુરતી, નથી તે રમ-

ણીયતા, નથી તે ભવ્યતા, નથી ત્યાં મનોહર વેલી, કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં;-તે તો હવે ગયાં, હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું, હવે તે સુખ ખોયું, હવે તે આનંદ ગયો, તે ખુબી સ્વપ્નામાંજ જોવાના, તે પક્ષીઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાંજ કાને પડશે. જેલમ નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાંજ સંભળાશે. સ્વપ્નામાંજ હવે સરોની ઘુઘવતી ઘટા દેખાશે અને સંભળાશે. સ્વપ્નામાંજ હવે તે ડાલલેક, તે તખ્તે સુલેમાન, તે વુલરલેક, તે નદીનાળાં, તે ફલફુલ અને તે વનસ્પતિ દર્શન દેશો રોજ઼ તોપણ શું ?

છત્તરમાં એક સુંદર બગીચો છે. તે કાશ્મીરી સૌંદર્યની શેશ છે. કાશ્મીરી રમણીયતાની છાયા છે. કાશ્મીરી દેખાવનું એક બગડેલું ચિત્ર છે. શીતકટિ બંધમાંથી ઊચકીને અમને જાણે ઉષ્ણકટિ બંધમાં નાખ્યા હોય તેવું થયું. શરીર બળવા લાગ્યાં. ગરમીથી ચહેરા લાલચોલ થઇ ગયા. મધ્યાન્હ સમય થઇ ગયો હતો. કોઇ હાલતું ચાલતું નહતું. કોઇ બોલતું નહતું, શ્રાવણની મેઘલી રાત જેવું મૌન સર્વ વ્યાપક થઇ ગયું હતું. પવન જ હલતો અને ખડખડાટ કરતો હતો. એક સુંદર સુગંધી વૃક્ષ નીચે ખાટલો નખાવી અમે પડ્યા. જરા દૂર એક પાણીનું ઝરણ વહેતું હતું તેમાં અમારા માણસો ખુશી થઇ થઇ નહાતા હતા. રસોડું પણ એક ઝાડ તળેજ કર્યું હતું. કાશ્મીરની મુસાફરી હવે સહીસલામત પૂરી થઇ તેથી આ પણ એક ઉત્સવનો દિવસ હતો પણ સ્વર્ગ છોડતાં કોને દુઃખ ન થાય ?

રસોડું તૈયાર હશે એમ અમે ધાર્યું હતું તેથી લુલા વશરામ ખવાસને બોલાવી કહ્યું કે "કેમ થાળીને કેટલી વાર છે?" તેણે કહ્યું "સાહેબ, તૈયાર નથી લાખો હમણા જ આવ્યો." મેં પૂછ્યું "કેમ?" તેણે કહ્યું "ભેંસાં એકાવાળો એવો ડર કે એકો ઉંધો નાખ્યો અને લાખો પડ્યો." ગીગાભાઇ અને હું વાતો કરવા લાગ્યા. લાખો રસોઇઓ રાંધતો હતો ત્યાં વશરામ ખવાસ ગયા અને પોતે પણ પડ્યા હતા તેથી આવેશમાં આવી જઇ ઉસમાન સાથે વાતો કરવા લાગ્યા—"એકેવાલા એડા ખરાબ જે એકા ધસીંતા એ ત્રે માડુ છણ્યાપેં. ઇ એડા ખરાબ અઇં કે કેંજીગ ટંગબાં જુરીધાં" ઊસમાન બોલી ઉઠયો "ઇ ગાલ ખરી આય મુકે ફગાયો એટલેં મૂંજેય મથ્યો ફાટી વિયો. નેર વસરામ, લાખો હેરપિયો. તેંજીટંગ મોરડાજી પઇ" "ભેંસાં એકેવાલા ઢીંય આયનાં."

અમારૂં ધ્યાન આ ગમતીવાતો તરફ ગયું અને ભાઇએ વશરામને પુછ્યું "શું વાતો થાય છે?" તેણે કહ્યું "સાહેબ લાખો પડી ગયો! અડે તે ખાઇમાં જાત, માંડ બચ્યો. ભગવાનજી કિરપા આય કે બચ્ચિવીયો" ભાઇએ કહ્યું "તમારા પગને અને ઉસમાનના માથાને કેમ છે?" વશરામે જવાબ દીધો કે "અમારૂં મ પૂછો, બિચારા લાખાજો જીવ બચ્યો એજ ઠીક ગાલ થઇ." ભાઇએ કહ્યું "હવે ફીકર નથી બે કલાકનો રસ્તો છે."

આ બીચારા માણસો આમ બૂમો પાડે તેમાં તેઓનો થોડો જ દોષ છે. કાશ્મીરના રસ્તા અને કાશ્મીરી એકાવાળા માણસોના જીવ લે તેવા જ છે. અમારાં માણસો માથે કાશ્મીરમાં ઘણી વીતી ગઇ છે. તેઓનાં હાડકાં પાંસળાં ઇશ્વર કૃપાથી જ સાજાં રહ્યાં છે. કાશ્મીરની સડક તો બધી ભરી લીધી છે, પણ ખાઇ ભરવા કોઇ ન ગયો એ ઘણું સારુ થયું. અમારૂં એકેએક માણસ પડયું હતું અને દરેકને શેક કરવો પડયો છે. દરેક એકો તૂટયો, ભાંગ્યો અથવા પડયો છે. એકે દિવસ અકસ્માત્ વિના ગયો નથી. અમારી ગાડી ડુંગર સાથે અથડાણી એતો હમણાં જ લખાઇ ગયું, પણ એ સિવાય રાવલપિંડીથી મરી હિલ જતાં અમારી ગાડી એક ક્રાંચી સાથે ભરાણી હતી અને પડખેની ખીણમાં ઝંપલાત પણ બે તસુના તફાવતથી જ અમે સૌ બચી ગયા

થાળી થોડા જ વખતમાં તૈયાર થઇ જમી લીધું. થોડી વાર બેશી ગુલાબનાં સુગંધી થોડાં પુષ્પ અને એલચીનાં પાન ચુંટી લીધાં અને નીસાસો નાખી ગાડીમાં બેઠા. મરિ હિલ પાછળ રહેલો માણસ પણ આવી પહોંચ્યો.

સપાટ જમીન પર ઘોડા આનંદથી દોડવા લાગ્યા. પર્વતોને બદલે લાંબાં ખેતરો દેખાવા લાગ્યાં. ઝાડ ઘણાં જ થોડાં દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં. બળદને બદલે ઊંટ વાળાં હળ ખેતરમાં દેખાતાં હતાં. બરફના પહાડ દૂર દૃષ્ટિએ પડતા હતા.

શ્રીનગર છોડ્યું ત્યારથી પ્યારા પત્રો મળ્યા નહોતા તેથી તેનાં દર્શન કરવા હૃદય ઉત્સુક હતું. **રાવલપિંડી**નાં ઘર દેખાવા લાગ્યાં. સૂર્યબિંબ પશ્ચિમાચલ ઉપર લટકવા લાગ્યું. સંધ્યારાગ ખીલવા લાગ્યો. પણ અરે, તે કાશ્મીરી સંધ્યા-રાગ હવે ક્યાંથી દેખાય? તે ડાલ સરોવરના દેખાવ હવે-ક્યારે નજરે પડે?

રાવલપિંડી પહોંચી ગયા. અમારાં સોળ માણસમાંથી ચાર માણસ અને કેટલોક સામાન **રાવલપિંડી** રાખ્યાં હતાં એક માણસ સામો આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે ઉતારો બદ-લવો પડયો છે. અમે તેની પાછળ પાછળ ગાડી ચલાવી અને નવે ઉતારે પહોંચી ગયા. જતાંવેંતજ કાગળનો તપાસ કર્યો. એક માણસે આશરે પોણોસો પત્રોનો થોકડો આપ્યો. તે બધા વાંચ્યા; કેટલાક ફરીથી વાંચ્યા; કેટલાક ત્રણ વખત વાંચ્યા અને પછી કેટલાક ગજવામાં ગોઠવી ફળીમાં ખુર-શીઓ મગાવી, ચાંદનીમાં વાતો કરતા બેઠા અને ચા પીધે. આજે હૃદય તેમજ ચંદ્રનું ગ્રહણ હતું!.

અમારી કાશ્મીરની ટુંકી મુસાફરી ઇશ્વર કૃપાથી ખુશી આનંદમાં પુરી થઇ.

કાશ્મીર એ સ્વર્ગ છે અને ત્યાં જવું એ મુસ્કેલ પણ છે. દેશનું યથાસ્થિત વર્ણન લખવું એ એક કવિનું કામ છે. તે કૈલાસ એવું છે કે ગમે તેવો કવિ તેને માટે ગમે તેવાં

વિશેષણો અને ગમે તેવા અલંકારો લખે તોપણ તેમાં અતિશયોક્તિ થવાની જ નથી.

મેં કાશ્મીરની રમણીયતા અને મુશ્કેલી એ બંને થોડાં ઘણાં લખ્યાં છે. સૌંદર્ય વાંચનારને તે દેશ જોવાનું વખતે મન થશે; પણ બધા માણસોને સૃષ્ટિ સૌંદર્યનું અવલોકન કરવાનો સરખો શોખ હોતો નથી; તે મુશ્કેલીઓ તરફ ધ્યાન આપી વખતે તેનાથી દૂર જ રહેવાની પણ કેટલાએકને ઇચ્છા થશે તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે:—

મૃત્યુ સર્વ વ્યાપક છે: ડુંગરપર કે ખેતરમાં, ભોંયરામાં કે ઘરમાં; જંગલમાં કે મહેલમાં, કિલ્લામાં કે અગાશી ઉપર મૃત્યુને જવામાં જરા વાર લાગતી નથી, તેનાથી નાસવું, એ તેની પાસે જવા જેવું જ છે, તેણે કોઇને છોડયો નથી તે કોઇને છોડવાનું નથી. હજારો તરવારોની વચમાં થઇને મહાનરાજાને તેમજ ચોમાસામાં પલળતા પથરાપર પડેલા ભરવાડને તે સરખી રીતે જ ઝડપી જાય છે, માટે બીવાનું નથી. કોઇ એમ કહેશે કે, સરપના મ્હોંમાં વગર કારણે હાથ શામાટે નાખવો? જો વગર કારણે હોય તો આમ કહેવું યોગ્ય છે. પણ મુસાફરી કરવી એ કેટલું જરૂરનું છે તે સૌ જાણે છે. મુસાફરીમાં પણ કુદરતી લીલાનું અવલોકન કરવું એ કેવું ઉત્તમ છે! કુદરતી લીલા જોવાનાં સ્થાનો માત્ર પર્વતો જ છે એમ નથી પણ પર્વતોમાં કુદરતી લીલાનો સૌથી મોટો અંશ રહેલો છે, કેમકે પાણી અને ગરમી ત્યાં પુષ્કલ હોય છે તેથી વનસ્પતિ ઘણીજ સારી નીપજે છે.

વનસ્પતિ સિવાય પર્વતોની ગોઠવણુ પણ મનોરંજક અને રસિક હોય છે. ઊષ્ણુ દેશમાં રહેનારાને પર્વતો સિવાય બીજે ક્યાંઇ બરફ જોવાની તક મળતી નથી. બરફ જોવો અને તપાસવો એ પણ થોડું રસિક નથી. પાણીની હીલચાલ તપાસવી એમાં પણ ઘણું જ્ઞાન સમાયલું છે. ટુંકામાં એવા પ્રદેશોમાં, દરેક ઝાડ, દરેક ઝરણુ, દરેક ટેકરી, દરેક ખીણુ, દરેક વાદળું, અને દરેક પથ્થર મનુષ્યના આત્મા સાથે આનંદની વાતો કરે છે અને ગુરુની માફક જુદા જુદા બોધ આપે છે. " જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું " એ વાક્ય બીલકુલ સાચું છે. ક્યું સારુ કામ કઠિન નથી ? દેશ જીતવો એ સહેલું છે ? પરમાર્થી થવું એ સહેલું છે ? નીતિથી ચાલવું એ સહેલું છે ? ખરેખાત દરેક વસ્તુ કઠિન છે. કઠિન છે ખરી પણ તેનાથી ડરી દૂર રહેવાથી તે વધારે ભયંકર દીસે છે. સિંહ પણ પાસે રહેવાથી નરમ થેઇ જાય છે. માણસો ઉત્તર મહાસાગરના બરફમાં રખડે છે, માણસો દરીયામાં જ વસે છે, માણસો ગોળીના વર્ષાદમાં ફરે છે, માણસો બાણ શૈયાપર શયન કરે છે; માણસો શું નથી કરતાં ! કાશ્મીરમાં જઇ આવવું એ આની સાથે સરખાવતાં કાંઇજ નથી. સુખની કીમત દુઃખથી જ થાય છે અને સંપત્તિની કીમત વિપત્તિથીજ થાય છે. વિપત્તિ એજ માણસને માણસ બનાવે છે, અને વિપત્તી એજ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથી જ મોટાનાનું થવાય છે, અને વિપત્તિથી જ ચડતી પડતી થાય છે. " સબસે ભલી વીપતડી જો થોરે દીન

હોય ” એમાં જરા પણ સંશય નથી. કાશ્મીરમાં જવું એમાં જરા વિપત્તિ પણ છે ખરી, પણ તે દુઃખનો બદલો વ્યાજ સુદ્ધાંત કુદરત આપી દે છે. ઠેકડો મારી ડુંગરપર ચડાતું નથી અથવા એક ધાથી કૂવો ખોદાતો નથી. એક માણસ આજ બીકણ હોય તે કાલ શૂરો થઇ શકતો નથી. જેને નાનાં કામ માટે નાનાં સાહસ કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે તેજ મોટાં સંકટોમાં નીડર રહી મોટા પરિણામો મેળવી શકે છે. “બાઉ” કહેતાં જે છોકરૂં ડરે તે મોટું થયા પછી શું તરવાર મારવાનું? કલકતામાં થોડા દિવસ પહેલાં એક માણસ વિમાન (બલુન) માં ઊંચે ચડયો હતો, અને પછી છત્રી ઝાલી નીચે ઉતર્યો હતો. એક બાલકે આ તમાશો જોયો. એ દિવસ પછી તે તેના બાપની છત્રી હાથમાં પકડી સાત માળની હવેલીપરથી નીચે કૂદી પડયો અને ઇશ્વર કૃપાથી સહીસલામત રહ્યો. આ બંન્ને બાલકને જેવી તેઓને મળતી આવી છે તેવીજ કેળવણી જો આખી જીંદગી મળે તો પહેલો બાયલો અને બીજો બહાદુર થવાનો તેમાં કાંઈ શક છે? વિમાનની હકીકતજ તે બહાદુર બાલકને બીકણ થવા દેશે નહિ. જે વખતે તેને જંગલમાં વાઘ સામો મળશે તે વખતે તેને તે અગાશીપરનો કૂદકો શું હિમત નહિ આપે? આવાં આવાં નાનાં મોટાં સંકટો અને દૃઢતાનાં કૃત્યો એ પણ મેત્રીકયુલેશન, **એફ ઇ એ.** અને **બી એ,** જેવી પરિક્ષાઓ છે. એથી માણસ આગ્રહી અને અચલ મનનો થાય છે. સંસાર વ્યવ્હારમાં પણ તેમજ છે. “બત્રીશ ઠોકર ખાય તે બત્રીશ લક્ષણવાળો થાય.”

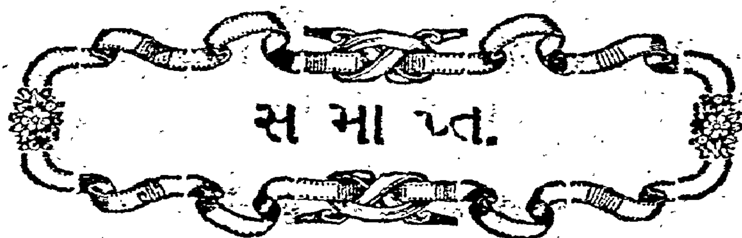
સંકટોમાં ન પડવાથી કીર્ત્તિ નથી મળતી, એટલુંજ નહિ પણ તન અને મન કેળવાતાં નથી; નવનાગેલીઓ, ફુટબોલ, અગરપાટ, ક્રિકેટ, ખીલપાડો, અને પોલો એ રમતો પણ આપણને સખત કરવાજ મથે છે. જે માણસ એક જગ્યાએ બેશી રહ્યો હોય અને મુશ્કેલીમાં પડયોજ ન હોય તે શું સુખી છે? તે પોતેજ ના કહેશે. તેને ઉંબર ડુંગર જેવો લાગશે. જે માણસ દુ:ખમાં ફસાયેલો હશે તે એક સંકટને દુ:ખ માનશેજ નહિ, તો તે સુખીજ છે, કેમકે સુખ દુ:ખ તો માનવાનુંજ છે. એક માણસ એકને સુખ માને તો બીજો તેને દુ:ખ માને છે. એતો ખરૂંજ છે કે માણસની સ્થિતિ એક સરખી રહેતી નથી. માણસ આજ રાજા તો કાલ જંગલવાસી થઈ જાય છે. એક માણસ એક વખતે સદાવ્રત આપતો હોય, તેજ બીજે વખતે સદાવ્રતનું ખાતો નજરે પડે છે. લક્ષ્મી ચલ છે તે તો સૌ જાણે છે. અને તેનો કેટલાએકને અનુભવ પણ થયો હશે. જે માણસ ફસાયેલો હોય તે આવી પડતીને વખતે મુંઝાતો નથી પણ વધારે દૃઢ છાતીવાળો થાય છે. નદીના પૂર સામે થવાની હિમ્મત સરપ જ ધરી શકે છે. વળી સંકટોમાં ધીરજથી તરી ગયેલાં માણસો કેટલાં દ્રષ્ટિએ પડે છે? આમ જ છે તો ફસાવું એજ ઉત્તમ છે; અને સંકટ સમયે નીચેનો ઉત્તમ ઉપદેશ હમેશાં મનમાં રાખવો જોઇએ:—

"સીત હરી દિન એક નિશાચર
લંક લહી દિન એસોહિ આયો,

એક દિનાં દમયંતિ તજી નલ
એક દિનાં ફિરહી સુખ પાયો,
એક દિનાં બન પાંડુ ગયે
અરૂ એક દિનાં શિર છત્ર ધરાયો,
શોચ પ્રબીન કછૂ નકરો
કિરતાર યહી બિધિ ખેલ રચાયો."

લી૦ સુરસિંહજી ના

સચ્ચિદાનંદ સ્મરણ પૂર્વક નમસ્કાર.

ધી દામોદરદાસ પ્રીન્ટીંગ હાઉસ—રાજકોટ.